

K R O N I K A

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO VII

1

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

VII. letnik Ljubljana 1959. 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka:

- F. Klopčič: Ustanovitev Komunistične partije v Zagorju — Stran 1
J. Gašperšič: Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju — Stran 5
J. Šorn: Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama — Stran 10
M. Zadnikar: Umetnostnogeografski položaj romanske arhitekture na Slovenskem — Stran 21
J. Curk: Mariborski mestni grad — Stran 30
N. Šumi: Ljubljana — spomenik zgodovinskega urbanizma in arhitekture — Stran 36
M. Mušič: Rajnik Bogotáj — Stran 50

MUZEJSKE NOVICE:

- J. Gašperšič: Nastanek in delo Kovaškega muzeja v Kropi — Stran 54

ZGODOVINSKO BRANJE:

- B. Marušič: Goriški zbornik 1947—1957 — Stran 56
B. Marušič: Rudolf Klinec, Marija v zgodovini Goriške — Stran 56
J. Šorn: 130 let Blaznikove tiskarne — Stran 56
J. Šorn: Idrijski razgledi IV/1 1959 — Stran 56
J. Šorn: Spomeniško Pomurje — Stran 56

Na ovitku:

Ljubljana, Mestni trg (Foto Nace Šumi)

N 18. IX. 1959 / 153

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcijska za krajevno zgodovino. Predstavniki: Jože Šorn, Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski,

št. 600-11 Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din
603-1-3-75

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

VII

1959

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUSTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

K A Z A L O

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN CLANKI

- Cecc Emilijan*, Luxuria z Visokega pod Ku-reščkom — 161
- Cecc Emilijan*, Vedute slov. krajev iz začetka XVIII. stol. — 77
- Curk Jože*, Mariborski mestni grad — 30
- Gašperšič Jože*, Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stol. — 5
- Jenko Jože*, Ob stoletnici proge Pragersko—Kotoriba (—Velika Kaniža—Budimpešta) — 168
- Kermavner Dušan*, Ustanovitveni manifest »Delavske socialistične stranke za Slovenijo« z dne 5. marca 1920 — 57
- Klopčič France*, Ustanovitev Komunistične partije v Zagorju — 1
- Komelj Ivan*, Gotska arhitektura v Sloveniji I. — 138
- Kranjec Silbo*, Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije — 107
- Mušič Jurij*, Z drugo stotnijo Slov. planin. polka v borbi za Korotan — 103
- Mušič Marijan*, Rajnik Bogotáj — 50
- Ogrin Rafael*, Nova cesta od Vrhnike do Planine — 74
- Ogrin Rafael*, Prešerni na Vrhniki — 185
- Pahor Miroslav*, Koprška nota in miljski protokol iz l. 1849 — 66
- Pahor Miroslav*, Pravni status tujcev v uredbah piranskih statutov — 130
- Pivec-Stele Melita*, Ljubljana in Slovenija v očeh inozem. potnika leta 1848 — 124
- Serajnik-Vavken Juša*, Stavbni razvoj Gruber. palače v Ljubljani — 174
- Smolik Marijan*, Kako so zidali semenišče v Ljubljani — 90
- Sašel Jaro*, Prispevki za zgodovino rimskega Iga — 117
- Sorn Jože*, Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama — 10
- Sorn Jože*, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja — 148
- Šumi Nace*, Dve »novi« baročni fasadi v Ljubljani — 97
- Šumi Nace*, Ljubljana — spomenik zgod. urbanizma in arhitekture — 36
- Teplý Bogo*, Prof. Franjo Baš — 60-letnik — 187
- V. J.*, Ob štiridesetletnici ustanovitve KPJ — 129
- Zadnikar Marijan*, Umetnostnogeograf. položaj roman. arhitekture na Slovenskem — 21

MUZEJSKE NOVICE

- Gašperšič Jože*, Nastanek in delo Kovaškega muzeja v Kropi — 54
- Ostaneck France*, Slovenski šolski muzej — 189
- Rutar Marija*, Tolminski muzej — 125

ZGODOVINSKO BRANJE

- Blaznik Pavle*, Dr. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemlj. odveze — 127
- Marušič Branko*, Brda, 25. maja 1958 — 191
- Marušič Branko*, Elio Apih, La società triestina nel secolo XVIII — 128
- Marušič Branko*, Goriški zbornik 1947—1957 — 56
- Marušič Branko*, Gorizia nel medioevo — 191
- Marušič Branko*, Gorizia viva — 191
- Marušič Branko*, Jadranski koledar 1957 — 191
- Marušič Branko*, Kulturni odmevi 1 — 192
- Marušič Branko*, Kulturni odmevi 2 — 192
- Marušič Branko*, Rudolf Klinec, Marija v zgodovini Goriške — 56
- Marušič Branko*, Studii goriziani XI—XXIV — 191
- Marušič Branko*, Vogrsko, 15. septembra 1958 — 191
- Marušič Branko*, Zgodovina goriške nadškofije 1751—1951 — 128
- Serajnik Juša*, Karel Dobida, Ivan Napotnik — 128
- Serajnik Juša*, Srednjeveške freske na Slovenskem — 128
- Sivec Janko*, Zbornik Splošne bolnišnice v Mariboru — 192
- Sorn Jože*, Idrijski razgledi IV — 56
- Sorn Jože*, Loški razgledi VI — 192
- Sorn Jože*, Spomeniško Pomurje — 56
- Sorn Jože*, 130 let Blasnikove tiskarne — 56

KAZALO SLIK

GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Bogenšperk, grad — 52
- Bogenšperk, grajsko dvorišče — 53
- Celje leta 1713 — 79
- Dravograd leta 1713 — 87
- Goričane, grad — 99
- Kranj leta 1713 — 83
- Kropa, fužinarske hiše — 54

Lenart v Slov. goricah leta 1713 — 78
 Ljubljana (»Plečnikova Ljubljana«) — 48—49
 Ljubljana leta 1713 — 84
 Ljubljana, Ajdovščina — 45
 Ljubljana, Gornji trg — 38
 Ljubljana, Grad — 39
 Ljubljana, začetek Titove ulice — 44
 Ljubljana, Krakovo — 40
 Ljubljana, Mestni trg — 37
 Ljubljana, Mestni trg — naslovna stran 1. štev.
 Ljubljana, Tavčarjeva ulica — 47
 Ljubljana, Trubarjeva cesta — 41
 Ljubljana, Levstikov trg — 177
 Maribor leta 1712 — 77
 Plavje — 67
 Prem, grad — 28
 Ptuj leta 1713 — 80
 Radlje leta 1713 — 88
 Slov. Bistrica leta 1713 — 79
 Škofije — 71
 Škofja Loka leta 1713 — 83
 Škofja Loka leta 1713 — naslovna stran 2. štev.
 Tržič leta 1713 — 86
 Turnišče, grad pri Ptuj, leta 1713 — 80
 Velesovo, samostan, leta 1713 — 86
 Velikovec, panorama — 104
 Vrhnika leta 1882 — 75
 Zgornja Muta leta 1713 — 88
 Žalec leta 1713 — 81
 Žički samostan leta 1713 — 81

OSEBE

Baš Franjo — 187
 Bogataj Ignac — 51
 Bogataj Ignac — 52
 Bogataj Marija — 51
 Hočevar Kuno — 112
 Korun dr. Valentin — 109
 Štebi Anton — 64
 Vencajz Ljudevit — 60
 Žorga Jaka — 58
 Žorga Marcel — 59

ARHEOLOGIJA

Dedec pri Stajah blizu Iga — 119
 Iška vas, cerkev sv. Mihaela — 119
 Rimski nagrobniki z Iga — 119—120

TLORISI, NACRTI, ZEMLJEVIDI

Celje, tloris opat. cerkve — 147
 Dvor pri Polh. Gradcu, tloris cerkve — 147
 Kostanjevica, tloris samostan. cerkve — 145

Kranj, tloris cerkve — 147
 Ljubljana (»Spomeniška Ljubljana«) — 50
 Ljubljana, načrt iz 1808 — 179
 Ljubljana, načrt iz 1850—1860 — 180
 Ljubljana, Gruberjeva palača, tloris — 181
 Ljubljana, Gruberjeva palača, načrt iz 1809—13 — 182
 Ljubljana, Gruber. in Virant. stavba, faze gradnje — 183
 Ljubljana, Gruberjeva skica meh. in hidravl. šol. poslopja — 177
 Ljubljana, Pieronijev tloris — 176
 Ljubljana, Rekonstrukcija hiš ob Zvezdar. ul., 1773 — 178
 Ljubljana, Semenišče, načrt I. nadstropja — 95
 Ljubljana, situacija semeniškega okoliša — 92
 Ljubljana, stavbne faze semenišča — 92
 Ljubljana, tloris stavb. kompleksa na Levstik. trgu — 175
 Maribor, mest. grad, tločrt — 35
 Maribor, mest. grad, 1478, tločrt — 31
 Maribor, mest. grad, XVI. stol., tločrt — 31
 Maribor, mest. grad, 1601—1612, tločrt — 32
 Maribor, mest. grad, 1655—75, tločrt — 32
 Maribor, mest. grad, 1747—55, tločrt — 33
 Maribor, mest. grad, 1933, tločrt — 34
 Notranjsko, zemljevid cest, 1720 — 157
 Planice nad Kropo, rudna jama — 5
 Pleterje, tloris cerkve — 145
 Ptuj, tloris minorit. cerkve — 145
 Ptujska gora, tloris cerkve — 147
 Slovenija, geograf. razmestitev industrije, 1939 — 11

UMETNOST

Autun, relief Luxurije — 163
 Bogataj Franc, grb — 53
 Bogataji, grb — 52
 Dvor pri Polh. Gradcu, portal cerkve — 144
 »Eksemplarske bukve«, podoba Luxurije — 167
 Freiburg im Br., kip Luxurije — 165
 Goričane, grad, dvoriščna stena — 100
 Grad pri Slov. Gradcu, steber z obokom — 29
 Koper, baptisterij — 27
 Kostanjevica na Krki, cisterc. samostan. cerkev — 138
 Libeliče, kostnica — 27
 Ljubljana, Ciril-Metodov trg 21, fasada — 100
 Ljubljana, Dolničarjeva risba semenišča — 90
 Ljubljana, frančiškanska cerkev — 43
 Ljubljana, Gosposka 3, fasada — 101
 Ljubljana, Gosposka 4, fasada — 99
 Ljubljana, »Gradisova« palača — 46
 Ljubljana, Gruberjeva palača, fasada — 175
 Ljubljana, Gruberjeva palača, fasada — 174

Ljubljana, Koslerjeva hiša, fasada — 101
 Ljubljana, »Mislejev« portal — 98
 Ljubljana, Olupova hiša Pod Trančo — 47
 Ljubljana, Quaglietta freska v semenišču — 93
 Ljubljana, semenišče, fasada — 98
 Ljubljana, semenišče, fasada — 102
 Ljubljana, semenišče, fasada — 97
 Ljubljana, semeniška knjižnica — 94
 Ljubljana, uršulinke, panorama — 102
 Ljubljana, uršulinska cerkev — 42
 Marija Snežna nad Avčami, presbiterij — 145
 Martjanci, cerkev — 139
 Moissac, relief Luxurije — 162
 Montegrazie, freska Pojzde pregreh — 164
 Murau, konzola z Luxurijo — 165
 Ptuj, minorit. cerkev — 139
 Ptujška gora, cerkev — 141
 Radsberg, freska Zadnje sodbe — 166
 Selo v Prekmurju, rotunda — 26
 Stična, fasada cisterc. bazilike — 22
 Sv. Primož nad Kamnikom — naslovna stran
 3. številke
 Šentrupert, cerkev — 140
 Škofja Loka, cerkev — 145
 Šmartno na Pohorju, cerkev — 25
 Špitalič, glavni portal — 25
 Vézelay, relief Luxurije — 165

Visoko pod Kureščkom, freska Luxurije — 162
 Visoko pod Kureščkom, podruž. cerkev — 142

RAZNO

Diagram proizvodnje slov. industrije, 1920—40
 — 18
 Dolničarjeve medalje, 1714 — 91
 Izkaznica za znižano voznino, 1869 — 175
 Krka na Kor., gradnja mostu, 1919 — 105
 Kropa, vigenje »Vice« — 55
 Ljubljana, Gruberjeva palača, podstrešje — 182
 Ljubljana, Mahrova hiša, 1914 — 58
 Ljubljana, poslopje III. drž. gimnazije — 115
 Ljubljana, III. drž. gimnazija, spomin. plošči
 — 115
 Ljubljanski velesejem, lepak — 15
 Rajnek na Kor., vod vojakov, 1919 — 104
 Rožna dolina na Kor., panorama — 103
 Rudna jama v Jelovici — 8
 Rudno vedro (kebèl) — 7
 Slovenska peč v Dnu nad Kropo — 8
 Slovenski planin. polk pri Velikovcu, 1919 — 105
 Slovenski šol. muzej, hodnik — 189
 Tolminski muzej — 125
 Tolminski muzej, ognjišče — 126
 Tolminski muzej, razstavn. sobi — 125, 127
 Vovbre na Kor., pogreb podčastnika, 1919 — 106
 Zastava avstr. mornarice, 1719 — 155

USTANOVITEV KOMUNISTIČNE PARTIJE V ZAGORJU

(Poglavje iz prispevka za Zagorski zbornik)

FRANCE KLOPIC

V kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, nastali konec leta 1918, je delavstvo šlo svoja pota, a vodstvo socialnodemokratske stranke svoja, drugačna. Prejšnji delavski voditelji so le od časa do časa utegnili uveljaviti svoj vpliv in pridobiti za kratko dobo zaupanje delavstva, ki pa so ga izgubljali vedno hitreje in temeljiteje zaradi stalnega rotenja množic, da »sedanji čas ni ugoden za skrajne korake delavskih mas v dosego mezdnih terjatev«,¹ da ne gre staviti »pretiranih, čezmernih zahtev«, medtem ko so sami zavzemali ministrske sedeže v Ljubljani in Beogradu.

Prvo stavko v novi jugoslovanski državi so uprizorili trboveljski rudarji. Trajala je od 16. do 18. decembra 1918. Izvoljeni 42-članski stavkovni komite je zastražil rudniške obrate in se lotil vprašanj lokalne oblasti: uvedel je delavsko nadzorstvo pri razdeljevanju živil in določal cene.² S tem je stavkovni odbor postal klica delavske oblasti, ki pa se ni razvila naprej. Predložil je takojšnjo uvedbo osemurnega delavnika, kar se je konec meseca izpolnilo.

Zagorski rudarji se niso pridružili tej stavki, pač pa so hoteli utrjevati svoje organizacije. Vse se je včlanjevalo v sindikat, strankino organizacijo, konzumno društvo. Samozavest je silno narasla, a enotnost delavstva je bila nenavadno čvrsta.

V znamenju delavske moči se je praznoval prvi maj 1919. Nikdar prej Zagorje ni videlo takšnega mogočnega proletarskega nastopa. Vsi obrati so obstali, trgovine zaprte. Dolina je bila v rdečih zastavah. Ljudstvo je šlo na demonstracijo in na zborovanje. V sprevodu — slike Marxa, Engelsa, Lenina, transparenti z gesli. Od blizu in daleč so prihajali zaposleni pri rudniku, tudi tisti iz najbolj oddaljenih kmečkih vasi. Štiri ure se je vrstil sprevod; moški, ženske, otroci — vse je bilo zunaj, hiše so bile prazne. Petje revolucionarnih pesmi se je razlegalo pozno v noč, navdušenje je bilo nepopisno.³ Ljudstvo je pričakovalo, da se uresniči »lepše in boljše življenje«.

Medtem prihajajo vesti iz inozemstva. Sovjetska Rusija na čelu z Leninom zmaguje notranje in zunanje sovražnike. Marca 1919 nastane sovjetska republika Madžarska, aprila sovjetska republika Bavarska. Ko vodstvo mednarodnih delavskih organizacij pozove evropski in svetovni proletariat na solidarnostno stavko v obrambo sovjetske Rusije in sovjetske Madžarske, zagorski rudarji sledijo pozivu skupaj z vsem slovenskim delavstvom in se 20. in 21. julija 1919 prvič udeležijo generalnega štrajka delavstva v Sloveniji in Jugoslaviji.

Med rudarji se širita prva komunistična lista »Baklja« (izšla julija 1919) in »Vstajenje« (izšlo oktobra 1919). Na zborovanjih v Zagorju, Trbovljah in Hrastniku se pojavljajo komunistični govorniki, ki razlagajo načela tretje ali komunistične internacionale.

Konec oktobra 1919 pride v trboveljskem revirju do stavke za zvišanje plač, za proglasitev republike in socializacijo premogovnikov. O stavki je deželna vlada za Slovenijo izdala sledeče uradno poročilo: »V trboveljskem premogovnem revirju so že dalje časa rovarili komunistični elementi. ... Deželna vlada je končno prepovedala enemu glavnih komunističnih agitatorjev ... vstop v premogovni revir. Kljub tej prepovedi je dotični agitator prišel v Trbovlje, kjer je pozival delavstvo k revolucionarnemu pokretu. Deželna vlada je vsled tega odredila njegovo aretacijo, ki se je izvršila v Ljubljani. Dan kasneje je pod pritiskom komunističnih agitacij delavstvo v trboveljskem revirju stopilo v stavko, ki je popolnoma političnega značaja. Delo počiva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku. Mir se ni kalil nikjer.«⁴

Stavka se je končala 7. novembra, o čemer so slovenski listi priobčili samo sledečo beležko: »Štrajk v premogokopih končan. Med rudarskimi delavci in lastniki rudnikov v Zagorju in Hrastniku je prišlo do sporazuma. Delavci so se po večini vrnili na delo. Istotako se je dosegel sporazum tudi v trboveljskem premogokopu in so se tudi tam delavci vrnili včeraj na delo.«⁵

Januarja 1920 se zagorski rudarji poslužijo skupno s trboveljskimi in hrastniškimi sotrpini novega bojnega sredstva, pasivne rezistence, to je počasnega dela, majhne storitve, ko delavci sicer prihajajo na delo, toda dajejo minimalno proizvodnjo, kar silno zvišuje stroške podjetnika.

Tako stavka oktobra-novembra 1919 kakor pasivna rezistenca januarja 1920 sta nastali preko glav oficialnih delavskih voditeljev, ne glede na položaj Antona Kristana — enega teh voditeljev — kot ministra za šume in rude pri kraljevski vladi v Beogradu. Rudarji so prisilili vlado in Trboveljsko premogokopno družbo ter »lastne« zastopnike iz sindikatov, da pride 11. februarja 1920 do kolektivne pogodbe, po kateri je delavstvo dobilo zvišanje mezd za 77 odstotkov, zvišanje družinskih doklad in nabavnega prispevka. Pogodbo sta podpisala minister Anton Kristan in načelnik Unije rudarjev Miha Čobal. To je bil uspeh množic. Toda cene so bile v neprestanem naraščanju in zvišanje mezd je kmalu zaostalo za skokom cen.⁶

Marca in aprila 1920 se v Zagorju oblikuje močna komunistična struja, ki je od vsega začetka imela večino rudarjev za seboj, a tudi večino ostalega delavstva v Zagorju. Organizira se komunistična strankina organizacija, ki pošlje svoje delegate na prvi ustanovni kongres slovenskih komunistov v Ljubljani dne 11. aprila 1920. Ustanovljena Delavska socialistična stranka Slovenije se združi s Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) in se proglasi za njen sestavni del.⁷ S tem si je slovensko delavstvo in slovensko ljudstvo ustvarilo komunistično partijo. Doba socialnodemokratske stranke je minila. Nastopilo je razdobje komunistične partije kot organizatorja in voditelja delavstva in delovnih množic mest in vasi.

Prvo preizkušnjo doživijo slovenski komunisti s splošnim železničarskim štrajkom, ki je izbruhnil 15. aprila 1920 opolnoči in trajal do 28. aprila in ki se je razširil v generalni štrajk vsega slovenskega delavstva. Železniški promet in industrija sta počivala. V mestih so bili zaprti celo trgovinski obrati. Nikdar prej in tudi nikdar več pozneje slovenski delavski razred ni izvedel generalne stavke takšnega obsega in takšne enotnosti, kakor je bila generalna stavka aprila 1920. Komunistična stranka se je pogumno in s kipečo energijo postavila na čelo revolucionarnega delavskega vala, politično vodila stavko in organizacijsko držala v rokah ključne delavske postojanke (stavkovne odbore, sindikate, tisk).

Rudarji in drugi delavci v Zagorju, Trbovljah in Hrastniku so stopili v generalni štrajk dne 21. aprila. O tem se je ohranilo telefonsko poročilo, ki spominja na vesti s fronte: »Nadzornik trboveljskih premogokopov Pitamic sporoča ob 8. uri 45 minut sledeče: Danes ob 6. uri zjutraj je izbruhnila v vseh revirjih Trboveljske družbe (Hrastnik, Trbovlje, Zagorje) protestna stavka, ki bo trajala 48 ur. Glede zastraženja centrale in drugih važnejših objektov je stavkajoče delavstvo samo postavilo stražo. Vojaštvo do sedaj še ni došlo...«⁸

Vojaška sila je bila edina nada deželne vlade v Ljubljani. Njen predsednik dr. Brejc, pristaš Slovenske ljudske stranke, je že dan pred tem moledoval v pismu: »...prosim komando dravske divizije, da takoj odpošlje v Trbovlje četo 120 mož z dvema strojnica-ma, v Hrastnik in Zagorje pa po 100 mož in po eno strojnico.«⁹

Zagorski delavci se niso plašili boja in so z buržoazno vlado govorili, kakor se spodobi revolucionarnemu razredu. Poslali so ji naslednji ultimatum: »Resolucija, sklenjena na javnem ljudskem shodu, na katerem je bilo 2800 ljudi, dne 21. aprila 1920 ob 9. uri pred rudniško restavracijo v Zagorju: Združeni rudarji in steklarji, zbrani na javnem shodu, najodločneje protestiramo proti vladnim nakanam in proti spletkam, s katerimi skuša razbiti solidarnost železničarjev. Apeliramo na vlado, da naj nemudoma stopi v stike z železničarji v svrhu pogajanj in da ne izvaja nikakih represalij, sicer bi bilo celokupno delavstvo primorano nemudoma stopiti v najostrejši boj. Za organizirane rudarje in steklarje — Karl Regancin, F. Farčnik, Val. Mlakar, H. Ranzinger, Ant. Goršek.«¹⁰

V Trbovljah je prišlo do prevzema lokalne oblasti po stavkujočih. Pod vodstvom komunistične petorice so rudarji poleg rudnika zasedli občino, pošto in železniško postajo. Strah buržoazije je bil velik. Brzjojavka, ki je bila poslana 23. aprila iz Zagorja na naslov deželne vlade, se glasi: »Prosim, naj pride takoj vojaštvo v Trbovlje — najmanj en bataljon. Situacija kritična. Proga Trbovlje—Zagorje razbita. Postaja Trbovlje od delavstva zasedena. Državni nadzornik Pitamic.«¹¹

Trboveljska »republika« se je držala le 1—2 dneva, dokler ni prišlo vojaštvo s strojnici, aretiralo petorico in vrsto drugih aktivistov ter zaplenilo edino orožje »republike« — dve puški.¹²

V Zagorju se položaj ni podobno zaostрил, dasi je bil napad na orožniško postajo že pripravljen. Tudi tukaj je vojaštvo zasedlo

rudnik in postajo in patroliralo po dolini. Izvršene so bile aretacije. Toda stavka se je nadaljevala.

Generalni delavski štrajk pomeni vrhunec delavske moči in prizadevanj, ki bi moral prerasti v politični boj za oblast ali pa biti smotno organiziran na točno določen rok in pravočasno ustavljen, da se ne bi pretvoril v prisiljen umik ali težak poraz. Partijsko vodstvo ni imelo jasnega stališča glede razvoja in perspektiv generalnega štrajka in je deloma izgubilo vpliv nad njegovim preraščanjem ponekod v boj za oblast, dasi je na eni strani vedelo za velike nade, ki so jih ljudske množice gojile do generalne stavke kot začetka bistvenih družbenih sprememb. Na drugi strani je bilo dobro razumelo, da ne razpolaga z zadostnimi močmi za revolucionarni prevrat. Kratkotrajna republika v Trbovljah, zavzetje železniškega vozla Pragerskega, spopadi z vojaštvom za obvladanje železniških prog pri Zidanem mostu in Trbovljah — to so bila znamenja kritične stopnje generalnega štrajka. Stavkovno, to je partijsko vodstvo v Ljubljani, se je odreklo podobnih akcij, krčevito zanikajoč politični značaj stavke, in je s tem stopilo na pot umika, kar je pri nejasnosti perspektiv v boju vneslo prve klice neodločnosti in zmede. Ko je vlada dr. Brejca (SLS) z vojaško silo uprizorila 24. aprila pokol na Zaloški cesti in s tem iztrgala pobudo iz rok stavkajočih ter izpričala obupno odločnost, s čimer vodstvo komunistične stranke ni računalo, so se dogodki vrstili brez zadostnega posega partijskega vodstva vanje in se završili s porazom stavke. Stavkajoči železničarji niso dosegli ponovnega uveljavljanja protokola o sporazumu, ki je pomenil njihovo ogromno pridobitev in čigar razveljavljanje je sprožilo konflikt.

Ko so 28. aprila železničarji obnovili delo, delavstvo v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku ni nehalo stavkati. V znamenju štrajka je potekel tudi prvi maj v teh krajih. Šele 3. maja oživijo premogovniki in tega dne je iz Ljubljane letela v Beograd brzojavka, ki je pomirila živce centralni vladi: »Danes so pričeli vsi obrati delovati. V Trbovljah je pristopilo na delo 80 %, v Hrastniku 90 %, v Zagorju 20 %. Jutri bo še boljše, ker vsi rudarji o pričetku dela še niso zvedeli. Cela Slovenija mirna... — Deželna vlada — dr. Brejc.«¹³

Mir je bil seveda relativen. Gibanje med delavstvom se je poglobljalo, iskalo novih moči in se pripravljalo na bodoče boje. Naslednji dogodki pričajo, kako se je utrjevala krajevna organizacija komunistične partije

v Zagorju in kako hitro se je delavstvo sindikalno organiziralo in združilo v enoten sindikat za vso državo.

Na zborovanju 6. junija 1920 zagorski rudarji soglasno zahtevajo, da se izvrši zedinjenje Unije rudarjev Slovenije s sindikatom rudarjev ostale Jugoslavije v enotno sindikalno organizacijo, »da bo vseh 40.000 rudarjev združeno v eno društvo«. Ta sklep je bil naperjen proti dejavnosti socialnodemokratskega voditelja Mihe Čobala, ki se je v imenu Unije, toda brez vednosti in pooblastila rudarjev, udeležil 22. in 23. maja 1920 kongresa rudarjev iz južnih pokrajin Jugoslavije v Slavonskem Brodu, kjer je v popolnem nasprotju z mnenjem rudarskega delstva izjavil, »da se rudarji ujedinito lahko le preko njegovega mrtvega trupla«. To je bilo razbijanje delavske enotnosti po socialistih.

Dne 23. junija dosežejo rudarji povišanje nabavnega prispevka in draginjskih doklad.

Junija pošlje zagorska organizacija komunistične stranke svojega delegata na II. kongres Komunistične stranke Jugoslavije v Vukovar. 26. julija se vrši občni zbor krajevne organizacije komunistične stranke. Poročala sta Sima Marković in Lovro Klemenčič. »Program in resolucije vukovarskega kongresa so bile sprejete soglasno in z velikim navdušenjem.« Število partijskih članov je doseglo nekaj stotin. Dne 1. avgusta skličejo komunisti ob veliki udeležbi javen shod, na katerem se je ugotovilo, da so potrebni energični in hitri ukrepi za organiziranje delavstva. Kajti politika socialnodemokratske stranke je privedla do tega, da je od 1500 zagorskih rudarjev le še kakih 50 plačevalo zneske sindikatu Unije rudarjev, a podružnica »Svobode«, ki je štela leto dni poprej še 500 članov, je izgubila vse razen 20 pristašev. Na zborovanju so sklenili, da se takoj organizira podružnica Saveza rudarskih radnika Jugoslavije, v katerem so bili včlanjeni rudarji Bosne in Srbije.

Podobno so sklenili rudarji v vseh slovenskih premogovnikih. Čez nekaj mesecev je Savez rudarskih radnika Jugoslavije štel v Sloveniji več tisoč članov, od njih v Zagorju 1092.¹⁴ Predsednik podružnice je postal Alojz Kopriva, vpliven in energičen kopač. Rudarji iz cele države so se tako zedinili v enoten sindikat mimo glav razbijaških socialnodemokratskih voditeljev. Dne 22. avgusta so pri volitvah zaupnikov 2. rudarske skupine dobili komunistični kandidati 580 glasov, medtem ko je za socialnodemokratske glasovalo okoli 30 oseb. Zmaga komunistov je bila popolna.

Avgusta tega leta se je v Zagorju zbrala delavska mladina na svoj prvi mladinski shod. Na njem je bila ustanovljena podružnica Zveze komunistične mladine Jugoslavije ali SKOJ. Podružnica je takoj razvila politično delo in prosvetno dejavnost s številnimi odseki, dramatskim, pevskim, glasbenim itd.

Dne 5. septembra se je v Ljubljani sestal pokrajinski strankin svet, ki pomeni v zgodovini slovenskega dela partije pomembno razvojno etapo. Notranja krepitev partije se je nadaljevala. Zagorjani pošljejo na posvetovanje dva delegata, med njimi mladega rudarja Franceta Farčnika.¹⁵

Kmalu potem so bile razpisane volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije na dan 28. novembra 1920. Kakor leta 1907, ko je v Zagorju kandidiral Ivan Cankar, so tudi sedaj zagorski rudarji in steklarji razvili živahno aktivnost za kandidatno listo Komunistične stranke Jugoslavije. Med kandidati za biv. Kranjsko, kamor je spadalo Zagorje, beremo imena: Marcel Žorga, strojevodja iz Ljubljane, Janez Panjan, kmet iz Čudnega sela pri Črnomlju, Ciril Košir, kovinar z Jesenic, Franc Perdan, železničar iz Ljubljane, Anton Jereb, kmet in mlekar iz Šentvida pri Stični, Josip Pirnar, sedlar in kmet iz Broda pri Novem mestu, Anton Ažman, invalid in tesar iz Kroke, Valentin Mlakar, rudar iz Zagorja in druga.

Uspeli pri volitvah je bil očiten. Komunisti so v sosednjih občinah Zagorje, Izlake in Kotredež dobili absolutno večino glasov, o čemer pričajo časopisni podatki:

cd oddanih 1522 glasov so prejeli:

komunisti	919
socialni demokrati	102
meščanske stranke	501

Na biv. Kranjskem (brez Ljubljane) so bili izvoljeni trije komunistični poslanci, med njimi Marcel Žorga in Valentin Mlakar, ml.

Podobno kakor v Zagorju so komunisti dosegli zmago v Trbovljah, Hrastniku, na Jesenicah, v Kočevju in drugod. Zlasti so zasloveli rudarski revirji kot rdeče trdnjave komunizma, v katerih je komunistična partija zbrala okoli sebe vse delavstvo.

Kako globoko zasidrana in neuničljiva je bila partija v Zagorju in drugih rudarskih revirjih, nam ilustrirajo sledeče navdahnjene besede neznanega pisca, ki je v strankinem glasilu »Rdeči prapor« dne 19. junija 1920 pisal o rudarjih:

»Dan na dan hodijo rudarji na delo. Okaženi, potni, umazani se plazijo po podzemeljskih rovih med črnimi skalami, kopljejo, vrtajo, razstreljujejo, nalagajo premog na vozičke, ga pošiljajo v svet. Prihajajo od dela mrki in resni. Nad vsemi temi ljudmi pa plava tisti »nekaj«, ki objema dušo slehernega v teh dnevih trpljenja. To je ideja, ki jih je pognala v solidarnostni boj, ideja, ki jo je skristaliziralo in vtisnilo poslednjemu delavcu v srce prav to preganjanje, ideja, ki je niso in je ne bodo mogli pregnati niti bajoneti, niti zamrežena okna jetnišnic, ideja, ki je ni mogoče kupiti in plačati niti z italijanskim, niti z nemškim, niti z ruskim denarjem, ker je ta ideja v srcu slehernega poštenega brezpravnega človeka, je njegova vera v prihodnost, je hrepenenje po uresničenju onega, kar preveva delavske mase — kljub vsemu — tudi danes: to je ideja komunizma, ki je najdaljši, toda haš zato najvišji cilj človeštva.«

OPOMBE

1. Iz resolucije konference JSDS dne 13. aprila 1919. —
2. Naprej, št. 297 od 28. decembra 1918 in Spomini Andreja Forteja, Zgodovinski arhiv CK ZKS. —
3. Casopisni podatki in spomini A. Krauskopfa, Zgod. arhiv. CK ZKS. —
4. Novice od 5. novembra 1919. —
5. Novice od od 8. nov. 1919. —
6. Ujedinjenje, št. 6 od 7. aprila 1920. —
7. Letak »Železničarjem in vsej slovenski javnosti«, april 1920, Zgod. arhiv CK ZKS. —
8. Zgod. arhiv CK ZKS, delo Železničarske stavke, dok. 4834. —
9. Istotam, dok. 4653. —
10. Zgod. arhiv CK ZKS, proces Zaloška cesta. —
11. Zgod. arhiv CK ZKS, delo Železn. stavka, dok. 9351. —
12. Spomini Jožeta Gorjanca, Zgod. arhiv CK ZKS. —
13. Zgod. arhiv CK ZKS, delo Železn. stavke, dok. 5321. —
14. Po podatkih in spominih, zbranih po Otmarju Pečarju, OLO Zagorje. —
15. Rdeči prapor, št. 29. od 7. septembra 1920.

GORENJSKO ŽELEZARSTVO V XIV. IN XV. STOLETJU

JOZE GASPERŠIČ

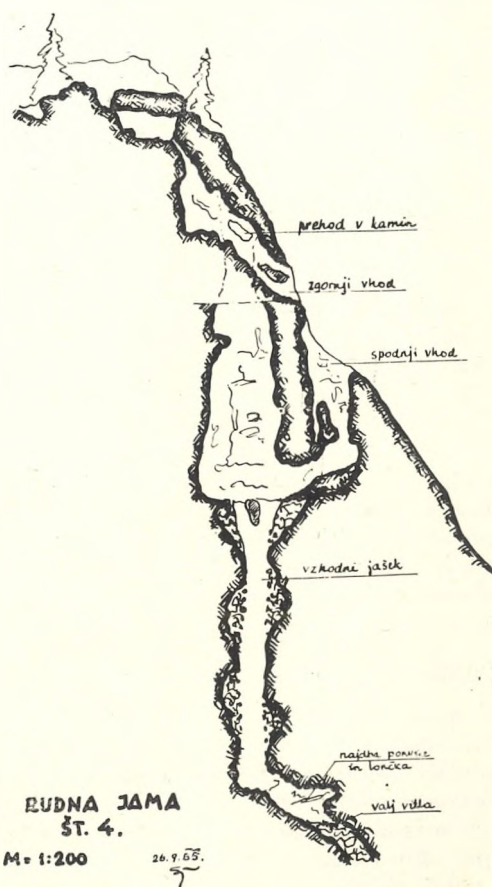
Trostopenjski razvoj fužin med leti 1300 in 1450 od 1. talilne peči z masami (volki) in masarji¹ preko 2. kladiva za prekavanje mas v trgovske sorte do 3. strnitve talilne peči in kladiva v fužino je pri nekaterih krajevnih železarstvih dobro viden in popoln, pri drugih pa zaradi pomanjkljivih podatkov zabrisan in okrnjen ali v resnici nepopoln. V sledečem bom skušal zasledovati ta razvoj in nakazati z njim zvezane družbene pojave pri posameznih fužinah.

Pred poklicnimi železarji so se svobodno ukvarjali z rudo kmetje na svojih posestvih, a bolj mimogrede in brez strokovne zavzetosti. V nizkih, iz kamnov zloženih nestalnih pečeh in v plitvih jamah-talnicah so talili rudo z drvmi in ogljem, podpihujoč ogenj z naravnim vetrom ali s sapo iz preprostih ročnih mehov. Izraba rudne vsebine je bila nizka, visok odstotek nestaljenega železa je ostal v žlindri, ki bi nam izdala njihova topišča, če je ne bi bilo pokrilo listje, mah in zemlja. Zaradi majhnih mer peči — jašek morebiti ni imel niti pedi premera — je tehtal volk ali masa komaj 15 kg. Mase so kmetje dajali bližnjim kovačem, ponekod pa tudi gospostvu kot davščino. Poročilo o edinem freisinškem kmetu na Gorenji Savi pod Šmarjetno goro pri Kranju, ki je dajal v Loko letno po pol mase železa,² priča, kako majhna sta bila proizvodnja in promet železa ob kmečkem topilništvu. Prenehanju le-tega in nastopu poklicnih železarjev je bil daljnji pravni vzrok člen nemškega državnega prava iz srede XII. stoletja, ki je zahteval, da mora kralj podeliti rudarski regal³ izrecno, ker pravica do rude ni zvezana z zemljo. Po tem členu je zaprosil in dobil rudarski regal štajerski deželni knez že pred letom 1164, freisinški škof pa leta 1260 in za kranjska posestva leta 1277.⁴

1. DRUZABNISKE TALILNE PEČI OKROG LETA 1300

V širšem razdobju pred letom 1300 in po njem so delovali neki činitelji na porast proizvodnje železa. Začeli so graditi večje, zidane, stalne peči z močnejšimi mehovi, ki so kmalu dobili vodni pogon. Lego so jim poiskali še v bližini rudnih jam in ob stičiščih rudarskih in ogljarskih potov. Omenjena dvakratna prošnja freisinškega škofa za rudarski regal priča, da je zemljiški gospod začel računati z železarstvom bodisi zaradi povečanja svojih dohodkov bodisi zaradi potreb obrti in trgovine na svojem

ozemlju, ki so ju gojila nastajajoča mesta. V freisinškem urbarju iz l. 1291 ne naletimo le na kmeta z Gorenje Save in njegove pol mase, temveč tudi na štiri železarje nekmete iz Mojstrane, ki so dajali železo v Loko in so bili prazniki, se pravi prosti (»prazni«) drugih podložniških obveznosti.⁵ Z vso verjetnostjo lahko trdimo, da so bili to poklicni topilci železa, ki so se naselili tod po prizadevanju škofa, ko je prejel rudarski regal. Ne kaže dvomiti, da ti možje niso postavili vsak svoje peči in topili vsak svoje rude, ampak da so vzajemno sezidali topilnico, ki so jo skupno imeli v posesti in upravljali ter na skupen račun kopali in talili rudo in prodajali železo. Njihova masa je utegnila tehtati že stot funtov³ in nedvomno jim je šlo za to, da bi njeno težo še povečali. Najetih delavcev po vsej priliki niso zapo-

Prerez rudne jame št. 4 v območju Planic na robu Jelovice zahodno od Krope. Raziskovalca Filip Legat in inženir Janez Smitsek, ki je jamo zrisal

slovali, pet kmetov se je v Mojstrani naselilo šele leta 1317.⁵ Ker ne vemo, koliko mas so oddajali v Loko, je težko kaj povedati o njihovi trgovini. Verjetno so jim mase preostajale, ko so izpolnili gosposčinsko obvezo, zato so jih mogli prodati spotoma v Kranju, Loki ali kje drugje.

Nedvomno so nastala okoli leta 1300 podobna topilniška podjetja tudi drugod v freisinškem in ortenburškem gospostvu. Mislimo na Rudno pod dražgoško Jelovico, kjer je cvetelo kmečko rudarstvo v taki meri, da je dobila vas ime po njem. Viri pred letom 1291 ne dajejo o tem nobenih podatkov in listina iz leta 1348, ki govori o kovačnicah, molči o talilnih pečeh, dasi so kovačnice mogle nastati le ob njih.

Ortenburški grofje so si nedvomno oskrbeli rudarski regal in si prizadevali, da so se tudi na njihovem ozemlju postavile talilne peči. Viden dokaz je talilna peč v Dnu v Kropi iz XIV. stol., ki jo nekateri tuji strokovnjaki stavljajo celo v XIII. stol.⁶ Odkrita leta 1953, je dobila ta ortenburška peč ime Slovenska peč.⁷ Težko si je misliti, da bi ne bila peč njene velikosti in ureditve družabniška v času, ko so bile v Kropi največ tri hube in hiše in ko je bila najemna delovna sila še redka. Zanimivo tehniško vprašanje je, če imamo pred seboj tip bobovčeve ali splošne talilne peči XIV. stol. Ker se pri tem ne moremo opirati na nobeno sporočilo in ker se ni ohranila talilna peč pri Kamni gorici, nimamo možnosti primerjave in bomo bržkone ostali brez odgovora. — Topilnica (bleyhaus) pod Kamno gorico, ki jo omenja radovljiški urbar leta 1498 kot obstoječo in hkrati kot opuščeno, je stala najbrž blizu stičišča rudarskih poti z Jelovice, Drnovca in Vreč v bližini današnje Cvetkove fužine. — Če sklepamo iz nekoliko kasnejšega razvoja, so bile družabniške tudi peči nad Jesenicami, kjer so ležali ortenburški rudniki in so se ohranili sledovi srednjeveških železarskih naprav. Ortenburški rudarski red iz leta 1381 potrjuje in nadaljuje takšen družbeni ustroj.

2. KOVAČNICE DRUGORODCEV OKROG LETA 1350

V nekaj desetletjih po omembi mojstranskih topilcev v urbarju iz leta 1291 se je ponudba železa toliko povečala, da so gospostva opustila obvezne podložniške davjatve mas in jih zamenjali z denarno davščino.³ Povečane in preurejene talilne peči so tedaj dajale mase,^{3,1} ki jih roke z najtežjimi kladivi niso mogle kovati v droge za prodajo in za nadaljnje obdelovanje, ne da bi jih bilo treba po nekaj udarcih zopet in

zopet vlačiti v ogenj, pri čemer se je porabilo silno veliko oglja, železne substance in časa. Železarji so morali misliti na velika kladiva, ki bi jih poganjala voda kakor mline in mehove. Kakor imamo o poklicnih topilcih prvo sporočilo s freisinških tal, tako se je tod ohranila tudi listina o prvih kladivarjih. Okoli leta 1340⁴ se je naselilo na škofovo vabilo pet furlanskih mojstrov na opuščenih kmetijah ob Sori, kjer so postavili kovačnice (Shmitten), da bi v njih »delali-železo«. Listine jih imenujejo železnike (Eissner), ki so ne samo utemeljili naselbino Železniki (Eisnern), ampak so ji zapustili tudi svoje poklicno ime. Po njihovem rodu so sosedje imenovali Železnike še v XIX. stol. Lahovše, Soričani pa še pred prvo svetovno vojno »pri Lahih« (ka Walchen), podobno kakor so kanalske in z njimi tudi druge koroške kladivarje v XV. stol. nazivali Walcher (Lahi). Ti kanalski kladivarji so postavili verjetno na povabilo zemljiškega gospoda, bamberškega škofa, vsekakor pa z njegovim dovoljenjem v Trbižu, Žabnicah, Naborjetu in Lužnicah (Lusnitz) kovačnice³ za predelavo mas iz štiri tovarne dni oddaljenega Hüttenberga v času, ko se je isto zgodilo tudi v Železnikih. Kanalski in železnikarski kladivarji pa si niso bili blizu samo po času naselitve, temveč tudi po trgovskih poteh proti Italiji. Naselitvi v Železnikih je sledila leta 1348 podelitev zemljišča in leta 1354 določitev davščine zanj⁴ in za uporabo rudnih pravic in gozdov, čeprav ta uporaba ni izrecno omenjena kot všteta. O talilnih pečeh molčita listini in tudi sledeča potrdila jih ne omenjajo. To bi se moglo razlagati tako kakor da so Furlani postavili talilne peči kar v kovačnice zaeno s kladivi. Tej razlagi se upira samo ime kovačnica in splošno razločevanje med pečjo in kovačnico.

Dobro so začela ropotati kladiva v Železnikih, ko se je nekaj neznanih drugorodcev naselilo na ortenburški Planini nad Jesenicami in tam postavilo kovačnice s kladivi. Ali so bili Korošci ali Furlani? Hauptmann misli prvo, ker so bili tudi Ortenburžani Korošci,⁸ mogli pa bi sprejeti tudi drugo, za kar pričajo Železniki in bližnja Kanalska dolina ter dejstvo, da so bili železarji na Planini in na Jesenicah v XVI. in naslednjih stoletjih Italijani. Z uspehi novih železarjev je bil ortenburški grof Friderik tako zadovoljen, da jim je po njihovih predlogih izdal leta 1381 obsežno privilegijsko pismo, ortenburški rudarski red (OrtRR), ki podeljuje železarjem (Bergmeister) svobodništvo, izvoljeno nižje sodstvo in rudarsko samoupravo

ter jih oprošča vseh podložniških dajatev razen najemščine (Zins) za kmetije, gozde in rudo. V tekstu OrtRR se desetkrat pojavita hkrati toda ločeno pojma kovačnica (shmitten) in talilna peč ali topilnica (plafen, plahutten), pa kovačnica vselej najprvo. Tudi najemščina je odmerjena posebej za kovačnice in posebej za peči, sicer pa je enaka. Zato ne kaže dvomiti, da so bili obrati v resnici tako ločeni in je kovačnica toliko kot kladivo, brez talilne peči. Kovačnice so dobile prvo mesto v OrtRR pač kot nova in pomembnejša naprava. Tako ločena so ostala obratovališča na Planini do odselitve kladiv v XVI. stoletju v dolino k Savi. Kladiv na »Savi« se omenja tedaj šest⁹ in morda jih je bilo toliko tudi na Planini, s čimer bi približno ugotovili število prvih ortenburških mojstrov-kladivarjev. Od l. 1381 do nekako srede XVI. stoletja niso znani za Planino nobeni drugi podatki razen potrdila OrtRR iz leta 1452, v katerem pravi Ulrik Celjski, da so zanj prosili tedanji mojstri (Bergmeister) iz železnega rudnika nad vasjo Jesenice.

Mase Slovenske peči v Dnu nad Kropo je predelavalo kako kladivo v Zgornji Kropi ali v Kotlu. — Težko bi bilo ugotoviti, kje je stalo kladivo kamnogoriške talilne peči. — Kladivo freisinške mojstranske peči je bilo morebiti v Wisserjevi kovačnici izven rudarskosodne meje Planine, ki je po OrtRR stala ob potoku Jesenici. Talilna peč v Mojstrani je prenehala z delom v XVI. stol., v XVIII. stol. pa so tu 3 kladiva predelovala material iz Plavža pri Jesenicah. — Talilna peč Hermana Esela na Javorniku, v pasu briksenške zemlje od Save ob Koroški Beli do vrha Karavank, je bila zgrajena šele leta 1403 in je bržčas kmalu dobila svoje kladivo, iz česar se je razvila javorniška fužina. — Podoben razvoj je imela ortenburško-radovljiška fužina v Mostah, ki jo navaja radovljiški urbar leta 1498. Ta fužina je v XVI. stol. izgubila peč in se je poslej štela za kovačnico. — O fužini v ortenburški Beli Peči iz leta 1404 poroča kratko Hauptmann.⁸

3. TALILNE PEČI IN KLADIVA SE OKROG LETA 1400 STRNEJO V FUŽINE

V tretjo razvojno stopnjo štejemo naselitev talilnih peči pri kladivih pod eno streho, ki se je opravila med letom 1350 in 1450. Če bi našli kaj zanesljivejših podatkov, bi morebiti skrajšali to razdobje na čas od leta 1375 do 1425 ali od leta 1400 do 1450. Vzroki za strnitev so bili različni, eden od njih je bilo upanje, da se bo v strnjenem

Fotografija rudnega vedra (keblà), ki so ga našli v jami v sosedstvu rudne jame št. 4

obratu ceneje in pregledneje delalo, ker odpade prenos mas. Povod je dala tudi potreba po novih pečeh, kajti najznačilnejši pojav fužinarstva je bilo neugnano stremljenje povečati težo mase, ki je v začetku XVI. stoletja dosegla 500, ponekod že 700 funtov³ (280 in 392 kg), medtem ko je Slovenska peč dajala v XV. stol. še 350 funtov težke mase. Strnjeni obrat nosi poslej ime fužina, prevzeto iz italijanske označbe fusin, ki jo srečujemo od srede XVI. stoletja, kar jasno govori za italijansko pokolenje vodilnih fužinarjev v času gradnje fužin. Ti so sebe imenovali fusinári in tako so si tudi njihovi slovenski tovariši pravili fužinárji, v XIX. stol. pisano fežnárji. Nemško se imenuje fužina vseskozi Hammer, fužinarji pa Hammergewerke ali Gewerke. Onstran Karavank ti označbi pomineta, na Štajerskem so fužine in fužinarji Radwerke in Radmeister; zgolj kladiva in kovači, ki so se tam zaradi pomanjkanja oglja povsod odselili od plavžev, pa so Hammer in Hammermeister.

Na Zgornjo fužino (Hammer) Niklasa Dermotta, Andreja, sina Lovrenčevega, Jurija Rumplerja in Maksa Lokovca v Železnikih zadenemo l. 1438, njihove kovačnice (Shmitten), sedaj nedvomno manjša tezalna kladiva, se navajajo posebej.⁹ Ta fužina je bila tedaj skoraj gotovo nova, medtem ko je delovala nenavedena Spodnja fužina pač vsaj že od leta 1422.¹⁰ »V Kropi,« piše Koblar,¹⁰ »so pri Starem kladvu že v XIV. stoletju sezidali peč na volka in izdelovali železo po 9 do 11 stotov (504 do 616 kg; op. pis.) s težkim kladivom, katero so bili kupili na Štajerskem. V Spodnji Kropi so pa posta-

vili plavž na volka leta 1442.« To pomeni nastanek dveh fužin v Kropi v presledku 50 do 60 let ali tudi manj. V Železnikih je minilo še manj časa od zidanja Spodnje fužine do nastanka Dermottove. Ime Staro kladivo v Kropi je nastalo po zgraditvi novega kladiva ali Spodnje fužine. Da pomeni kladivo isto kot fužina, priča med drugim tudi bohinjska Stara fužina za nemški Althammer. To ime obrata, ki je obstajal pred novo fužino na Bistrici, zgrajeno v prvi polovici XVI. stol., nosi sedaj vas, stoječa ob ostankih nekdanje Stare fužine. Zgornja fužina v Kropi je nastala s postavitvijo peči in težkega kladiva nedvomno tam, kjer so sedaj v zemlji njeni temelji. Plavž v Spodnji Kropi je Koblarju isto kot fužina. V katerem sestavu je tedaj delala Slovenska talilna peč v Dnu, ne vemo. Mislimo, da je prenehala sredi XV. stoletja⁷ po zgradnji Spodnje fužine, katere peč jo je prekosila po teži mas. Po radovljiškem urbarju sta bili leta 1498 v Kropi dve fužini, a obrobna opazka od iste roke pravi, da je sedaj le ena. Urbar so prepisali iz nekoliko starejše knjige, ob priliki Maksimilijanovega reformiranja deželno knežjih urbarjev pa so ga popravili. Izpadla je pač fužina v Spodnji Kropi, kajti to so nanovo postavili leta 1558. Kroparski fužini je imel Žan (San) z ne-

Slovenska peč v Dnu nad Kropo med izkopavanjem. V sredi talilni jašek, levo prostor talilcev (prim. Baš-Rekar, Slovenska peč, Ljubljana 1954; Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije, št. 2)

imenovanimi družabniki (Mitgesellen). Fužina v Kamni gorici je bila last Pavla, imenovanega Kovač (Hamershmide), opuščena talilna peč pa je bila Jurija Shererja (nožarja). Fužino v Kolnici so imeli Baltazar Knauer, Muntzan, Krise in Matin. Moščansko fužino je imel v posesti Lovrenc Parendeiser.

OrtRR govori o tretjinskih in četrtninskih deležih pri talilnih pečeh in kladivih. Nedvomno je bilo takšno deležništvo pogojeno po nujni vzajemnosti osebnega proizvodnega dela »mojstrov« in po potrebi po kapitalu. Delovno tovarištvo prvih poklicnih topilcev je bilo zarodek fužinarskega deležništva, do katerega pa je bilo mogoče priti že kmalu le z denarjem. Potreba po kapitalu je odprla pristop zlasti trgovcem, kar je OrtRR zavrl z določbo, da družabnik mora bivati pri peči in kladivu. Izkoriščanje denarne stiske fužinarjev po trgovcih, ki so zalagali fužinarje z denarjem in življenjskimi potrebščinami, je skušal preprečevati tudi Ferdinandov red leta 1550.

Prvotna delitev posesti peči ali kladiva na tretjine ali četrtnine odkriva, da so delo pri teh napravah nekoč opravljali trije ali štiri družabniki, in se ujema tudi s številom družabnikov, ki ga navajajo listine leta 1291 za Mojstrano, leta 1348 in 1438 za Železnike, radovljiški urbar leta 1498 pa za večino fužin pod Jelovico. Imena fužinskih družabnikov v XV. stoletju kažejo tudi, da je prihajal do posesti fužin k staremu tujemu življu ponovno drugorodni pa že tudi domači človek.

Od srede XV. stol. so družabniki zaposlovali v večji meri najeto delovno moč, ki je pritiskala v fužine, rudnike in gozde zaradi rastoče revščine na kmetih. Kako in

Vhod v rudno jamo, kjer so pred drugo svetovno vojno našli kebel. Jama se nadaljuje v 65 m dolg umeten rov

kdaj se je razvil iz delovnega družabnika posestnik-uživalec fužinskega deleža in delovnega presežka, v podrobnostih še ni preiskano. Deležnika, ki je sopesest na fužinskih napravah ob pridobivanju lastnih obratov, na primer vigenjcev, štacun in podobno izkoriščal tako, da mu je po fužinski upravi najeto delavstvo proti plačilu sorazmernega dela stroškov v fužinsko blagajno delalo železo iz njegove rude z njegovim ogljem, spoznamo šele v XVI. stoletju.

OrtRR je po Müllnerjevem mnenju⁹ veljal tudi za druge fužine in Wiessner ve,¹¹ da so se po njem ravnali tudi na Koroškem. Naslov »Bergordnung in Crain« v spodaj omenjenih prepisih najbrž ni pomota. Nedvomno so si ga prisvojile s krajevnimi spremembami vsaj ortenburške fužine, saj je Ulrik Celjski leta 1452 raztegnil njegovo belopeško veljavo tudi na radovljiško-lipniško gospostvo, nekako ob času, ko so Celjani in drugi zemljiški gospodje, pred vsemi pa deželni knez-dedič Celjanov, začeli zastavljati svojo posest za posojila, kar je pomenilo za ortenburške fužine umik dotedanjega neposrednega zanimanja in varstva zemljiškega gospoda. Fužinarji v Kropi, Kamni gorici in Kolnici, ki so takrat tvorili nekakšno enoto, so si dali leta 1494 napraviti

vidimirane prepise OrtRR v Ulrikovem potrdilu. Na en izvod prepisa, ki se je ohranil v Münchenu,¹¹ so zapisali leta 1496 svoje in rudarskega sodnika sklepe o jamski meri, o številu rudnih jam in o globah; en izvod pa so leta 1547 priložili prošnji za podelitev ortenburških privilegijev in lastnega rudarskega reda, ki so jo poslali cesarju Ferdinandu na Dunaj. Tudi tam se je prepis ohranil.¹² Od drugod bi nam OrtRR ne bil znan.

Bohinj v tej razpravi ni obdelan, ker zanj ni bilo mogoče najti ustreznih podatkov. Nedvomno bi mogli razvoj Stare fužine razčleniti podobno, kakor smo ga pri fužinah okrog Jelovice. Bistriška fužina in druge fužine iz XVI. stoletja pa v našo nalogo ne sodijo.

V drugi polovici XV. stoletja je nastopila huda gospodarska in socialna kriza kot posledica turških roparskih vpadov in fevdalskih bojev, ki so povzročili z naglo rastočimi državnimi izdatki razvrednotenje denarja, sprožili nove deželne in deželnoknežje davke in izzvali upore osiromašenega in obupajočega kmečkega podložnika. Od vsega tega je zastajala in nazadovala tudi trgovina z železom, tako da je prišlo v fužinarstvu celo do opuščanja obratov.

PREGLEDNICA NASTAJANJA GORENJSKIH FUŽIN V SREDNJEM VEKU

Kraj	Talilna peč	Kladivo	Fužina	Najemščina
Mojstrana	pred 1291	pred 1381, Wissenjevo?	—	neki čas v železu
Planina nad Jesenicami	več obratov. pred 1381	do 6? kovačnic pred 1381	—	1381 od vsake peči in kladiva 10 f. tirol. pf.
Javornik	1403	po 1403	po 1403	od peči 1 marko 40 pf., od tehtnice 1 marko ogl. vredn.
Moste	?	?	pred 1498	1498 in prej 3 funte pfen.
Kolnica	XIV. stoletje?	XIV. stoletje?	pred 1498	kakor Moste
Kamna gorica	XIV. stoletje?	XIV. stoletje?	pred 1498	kakor Moste
Kamna gorica talilna peč	XIV. stoletje?	?	—	1498 in prej 3 funte pfen.
Kropa Zgornja fužina	XIV. stoletje	XIV. stoletje	XIV. stoletje	kakor Moste
Kropa Spodnja fužina	?	?	1442, obnovljena 1558	kakor Moste
Kropa Slovenska peč	XIV. stoletje	?	—	?
Zelezniki Spodnja fužina	pred 1348	pred 1348	1422 ali prej	{ 1348 celotna najemščina Zelez- nikov 6 mark 40 pf. oglejske vrednosti
Zelezniki Zgornja fužina	pred 1348	pred 1348	1458 ali prej	
Bohinj Stara fužina	XIV. stoletje?	XIV. stoletje?	pred 1500	?
Bela Peč ^a	1404?	1404?	1404?	?

Opomba: 10 funtov = 1 marka

OPOMBE

1. Glej op. 3 (str. 35). Masser so se imenovali topilci v koroškem Hüttenbergu, ki so še leta 1581 prinašali na trg v Althofen cele okrog 300 funtov težke mase (volke). — 2. Blaznik P., Kolonizacija in kmečko podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU, Ljubljana 1953, str. 207. — 3. Pirchegger H., Das steirische Eisenwesen bis 1564, Graz 1937, str. 10, 14, 17, 18, 36, 44. — 4. Blaznik P., Kolonizacija Selške doline, Ljubljana 1928, str. 72 in 73. — 5. Blaznik P., Freisinska županija Dovje, Zgod. časopis 1955, str. 9 in 10. — 6. Ustno sporočilo Franja Baša. — 7. F. Baš-C. Rekar, Slovenska peč, Ljubljana 1954. — 8. Hauptmann Lj., Razvoj družbenih razmer v radovljiškem kotu do krize

XV. stol. Zgod. časopis 1952/53 (»Kosov zbornike«), str. 280 sl. — 9. Müllner A., Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, str. 381. — 10. Koblar A., Zgodovina železarstva na Kranjskem, Letopis Matice Slovenske za leto 1892, str. 183. Prim. Baševo opombo v Slovenski peči, str. 27. — 11. Münchenski izvod propisa OrtRR, ki ne vsebuje določbe o najemščini, ima oznako München-Kreisarchiv. H. L. fasc. 42 Nr. 216 Copia Bergsordnung In Crain Grauen Ulrichs von Cilli zu Ortenburg 1452. Prepis je oskrbel dr. Pavle Blaznik. Fotokopijo ima stalna razstava železarne Jesenice. — 12. Popolno besedilo dunajskega izvoda OrtRR je priobčil Müllner (gl. op. 9). To besedilo vsebuje tudi določbo o najemščini. — 13. Wiessner, Geschichte des Kärntner Berghaues, Klagenfurt 1953.

RAZVOJ INDUSTRIJE V SLOVENIJI MED OBEMA VOJNAMA

JOZE SORN

Eno izmed najvažnejših vprašanj naše novejšje gospodarske zgodovine se glasi: Kaj pomeni prevrat leta 1918 za razmah slovenskih gospodarskih sil? Jasno je, da se bodo zgodovinarji še često vračali k prevratu kot izhodišču za študij dobe, ki se more imenovati »klasična doba slovenskega kapitalizma«; zaključuje jo poraz in okupacija kraljevine Jugoslavije v aprilu 1941. Da bomo mogli zadovoljujoče odgovoriti na zastavljeno vprašanje, bomo morali preštudirati še razvoj takratne jugoslovanske stvarnosti, pa tudi splošni evropski razvoj ne bo smel biti zgodovinarju-raziskovalcu nekaj tujega.

Ta razprava ni in ne more biti več kot donesek za odgovor na zgornje vprašanje. Da dokažem, kako je prav prevrat omogočil znaten porast industrije, sem na statistični in zato zelo zgoščeni način obdelal vse tovarne v dobi med novembrom 1918 in koncem leta 1939, torej v 21 letih obstoja jugoslovanske monarhije. Zadnjega mirnega leta, leta 1940, nisem mogel upoštevati zato, ker so se statistike sestavljale vedno za leto dni nazaj. Zaradi ravsula države leta 1941 je prenehalo tudi uradno ali poluradno statistično delo za leto 1940.

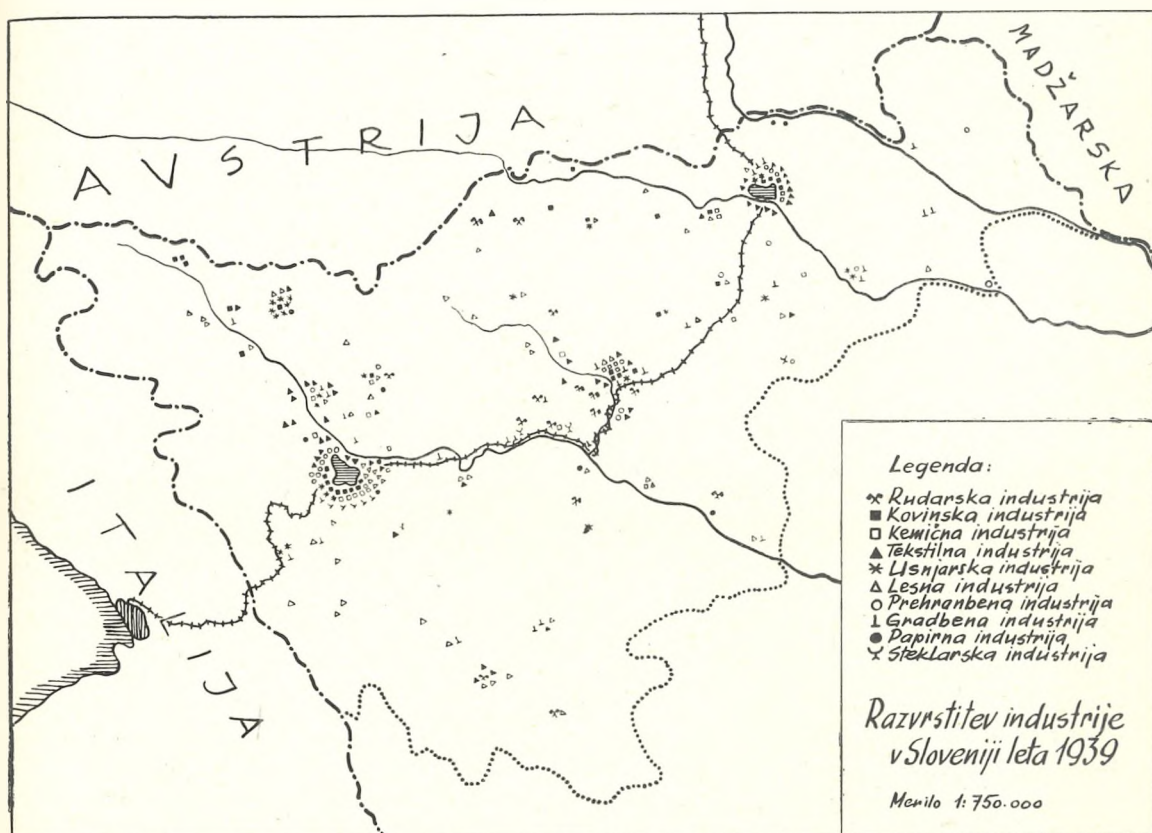
K obdelavi nisem pritegnil proizvajalcev električne energije, transportnih podjetij, velikih manufaktur, tiskarn in denarnih zavodov. Zlasti denarni zavodi in njihova povezava z industrijo bodo predmet posebne študije. Tu sem se torej omejil zgolj na tovarniške, fabriške, industrijske obrate.

Pri presoji, ali je neki obrat že industrijskega ali še obrtnega oziroma manufakturnega značaja, sem se odločil za sledeči kriterij: obrat, ki je imel v normalnih razmerah stalno zaposlenih najmanj 10 delavcev, uporabljal bencinske, plinske, parne ali električne stroje in motorje s skupno močjo najmanj 10 KM in imel za osnovo najmanj 20.000 din podjetniškega kapitala je še in-

dustrija; kar pa ne dosega tega minima, je ali obrt ali manufaktura.

Da sem ugotovil številčni porast naše industrije med obema vojnama, sem pregledal tako imenovane »popisne pole za industrijo«, shranjene v 21 fasciklih arhiva nekdanje Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani (hrani ga Državni arhiv LRS v Ljubljani). Iz njih sem si izpisal potrebne podatke. Bralec bo seveda takoj opazil, da nisem pregledal registrov na sodiščih, kamor so prijavljali novo ustanovljene firme, vpisovali razne spremembe, priključili podatke o likvidaciji podjetja, itd. Tudi nisem pregledal arhivov raznih industrijskih korporacij (kolikor so ti sploh še ohranjeni), ministrstev za finance ter trgovino in industrijo in kr. banske uprave dravske banovine v Ljubljani. Prenekateri fabriški arhiv pa je končal svojo pot v drobilcih papirniške industrije kot surovina za nove bale papirja.

Vso obravnavano industrijo sem razdelil v 10 skupin. K rudarstvu štejem vse rudnike brez ozira na predmet kopanja, izločil pa sem granitolome, mesta, kjer so kopali surovine za cementarne in apnenice; železarska industrija obsega obrate od taljenja vsakovrstnih rud do predelave polizdelkov in izdelave končnih izdelkov; kemična industrija vključuje tudi večje farmacevtske obrate in podobno; tekstilni industriji sem prištel tovarne, ki niso proizvajale samo tekstil v ožjem smislu besede, ampak tudi tiste, ki so izdelovale zavese, sukanec, prejo, motvoz, platno in podobno; usnjarska industrija ni omejena le na izdelavo usnja, tudi kovčki, torbe, sedla, industrijski jermeni (transmisije) in pod. so njej priključeni; lesno industrijo niso predstavljale le parne žage, tovarne upognjenega pohištva in industrijske izdelovalnice zabojev, ampak so sèm vključeni še obrati za pripravo in impregniranje železniških pragov in slično; pre-

Geografska razmestitev industrije v Sloveniji leta 1939. Videti je, da je bilo največ industrije v Posavju, Posavinju in Podravju — ali tudi: ob železniški progi Dunaj—Trst. — Zaradi preglednosti je vrisanih dvakrat manjše število tovarn kot pa jih je v resnici bilo

hranjevalno industrijo predstavljajo pivovarne, tovarne za testenine, kavne nadomestke, cikorijo, veliki moderni mlini itd.; gradbeni industriji prištevam cementarne, granitolome, opekarne, tovarne keramike, velika mehanizirana gradbena podjetja; papirno industrijo predstavljajo brusilnice lesa, tovarne celuloze, kartonažne tovarne itd.

Kljub temu, da sem pri delu upošteval vse tovarne, ki so ustavile svoje delo za vedno (začasne ustavitve dela ne upoštevam) in sem jih sproti odšteval od skupnega števila tovarn, mi ni uspelo, da bi na osnovi uporabljenih virov izdelal eksaktno statistiko. Zaradi tega in zato, ker so vsote o udeležbi domačega in tujega kapitala (zlasti tega) v podjetjih zelo zelo približne (podjetja sama niso dajala točnih podatkov), je razprava močno okrnjena, vendar ne toliko, da se ne bi iz nje razbral splošni razvoj naše industrije med obema vojnoma. Ker popisne pole za leti 1918 in 1919 ne navedajo višine podjetniškega kapitala in njegove narodnosti, ni mogoče podati vse spremembe v odnosih med slovenskim in tujim kapitalom v poprevratnih letih.

Končno naj dodam še nekaj pojasnil: z imenom »Slovenija« pojmem ozemlje bivše dravske banovine iz leta 1939 in pri tem izključujem vse spremembe v imenu dežele, poprevratno nezanesljivost določenih sektorjev državnih meja, popravke meja proti Hrvaški itd. Vzporedno z gibanjem industrije ne spremljam gibanja zaposlencev v njej, ker so o tem pisali že drugi pisci in statistiki.

1. RUDARSTVO

Leta 1918 je prešlo v Slovenijo 28 rudnikov, le dva sta bila odprta po prevratu; prvi leta 1920, drugi leta 1928.¹ Nekateri izmed njih so včasih prenehali z delom; ob ponovnem obratovanju jih ne registriram kot »nove« rudnike, pač pa kot »stare« obrate.

V naših 30 rudnikih so znašale skupne osnovne glavnice leta 1939 približno 250 milijonov din. Od njih je pripadlo:

francoskemu kapitalu približno . . .	42,700.000 din ali 28 1/2 %
angleškemu kapitalu približno . . .	36,000.000 din ali 24 %
švicarskemu kapitalu približno . . .	30,000.000 din ali 20 %
jugoslovanskemu kapitalu približno . . .	26,200.000 din ali 17 1/2 %
avstrijskemu kapitalu približno . . .	15,500.000 din ali 11 %

Opozorim naj na to, da kljub dogodkom v letu 1939 in preje (Anschluss, okupacija ČSR, začetek druge svetovne vojne) ločim med nemškim, avstrijskim in češkoslovaškim kapitalom in tretiram vse tako, kot da bi bila docela mirna doba.

Kratki podatki o 5 najmočnejših rudnikih so sledeči:

Absolutno je dominirala Trboveljska premogokopna družba d.d. v Ljubljani, ustanovljena leta 1872 na Dunaju.² Po prevratu je imela osnovno glavnicu 12,000.000 din, okoli 7200 delavcev in 120 nameščencev ter 6600 KM energije, leta 1940 pa že osnovno glavnicu 100,000.000 din, zaposlovala je 5300 delavcev, 280 nameščencev ter 63.000 KM energije; bila je lastnik 1060 ha velikega gozda.

Od 1,000.000 delnic po 100 din je bilo v francoskih rokah okoli 350.000 delnic, Švicarji so imeli približno 300.000 delnic, Avstrijci circa 200.000 delnic, Jugoslovani so bili na zadnjem mestu z nekako 150.000 delnicami.

V najbolj konjunktornem letu 1929 je odpadlo na TPD več kot 43 % skupne jugoslovanske proizvodnje premoga; v krizi leta 1933 je njej pripadlo le še 28,5 % proizvodnje premoga v državi. Stanje se je le počasi popravljalo, kajti leta 1939 so njeni delavci nakopali komaj 31 % te surovine.

Drugo najmočnejše podjetje je bil Rudnik svinca v Mežici s topilnico.³ Podjetje je pripadalo družbi The Central European Mines Limited London. Tik pred okupacijo so bile vredne nepremičnine in stroji okoli 30 milijonov din; zaposlenih je bilo okoli 1000 delavcev, 80 nameščencev in 5700 KM.

Tretji po važnosti in moči je bil državni premogovnik Velenje.⁴ Ko je bil po prevratu podržavljen, je zaposloval 700 delavcev, 9 nameščencev in imel 1100 KM. Osnovna glavnicu je znašala leta 1939 le 2,000.000 din; prav tedaj je delalo 400 delavcev, zmogljivost strojev je znašala preko 1200 KM.

Četrto mesto je pripadalo Šentjanškemu premogovniku Andreja Jakila.⁵ Ob prevratu je znašala osnovna glavnicu 1,000.000 din, pred okupacijo pa 3,000.000 din. Število delavcev se je gibalo ves čas okoli 250; znatneje so narasle le moči strojev, in sicer od 330 KM na 1800 KM.

Peto mesto je zasedel državni premogovnik Zabukovca nad Laškim.⁶ S podjetniškim kapitalom 1,000.000 din je pričel rudnik ponovno obratovati po prevratu; takrat in pozneje je imel okoli 300 delavcev in 1000 KM.

2. ŽELEZARSKA INDUSTRIJA

Ob prevratu je prevzela Slovenija 31 obratov te stroke,⁷ v dvajsetletju po njem pa je pričelo obratovati 29 novih obratov. Ti in stari obrati so imeli skupno osnovno glavnicu 246,000.000 din. Od tega je odpadlo na:

jugoslovanski kapital približno	173,000.000 din ali 70 %
norveški kapital približno	46,000.000 din ali 19 %
avstrijski kapital približno	27,000.000 din ali 11 %
švicarski kapital približno	500.000 din ali 0,2 %

Jedro železarske industrije tvorijo zlasti 3 železarne oziroma jeklarne: Kranjska industrijska družba (KID), Štore in Ravne. Njim se kot četrti pridružuje podjetje August Westen d.d. Celje, tovarna emajlirane posode. Peti partner bi bile Strojne tovarne in livarne d.d. (STIL) v Ljubljani, če bi leta 1939 še obratovala. Ker pa so šle tik pred tem v konkurz, bi jih mogla na tem mestu nadomestiti ali Cinkarna Celje ali slovenjebistriški obrat delniške družbe Zugmayer-Gruber iz Zagreba. Vendar opišem kot peti obrat STIL, ker je obratoval večino dobe med obema vojnoma.

KID d.d. v Ljubljani je bil ustanovljen leta 1869.⁸ Do konca prve svetovne vojne si je pridobila družba poleg tovarne na Jesenicah še obrate na Javorniku, na Dobravi pri Bledu, elektrocentrali ob Radovni in v Bistrici v Rožu na Koroškem; nekakšna podružnica je bila železarna v Škednju pri Trstu. Zaradi nakupa Škednja so prišli v upravni svet KID tudi italijanski upravni svetniki. Po prevratu si je Italija mnogo prizadevala, da bi bile Jesenice priključene njej prav zaradi jeseniške železarne in bohinjske proge. Italijanski upravni svetniki so se držali v družbi do leta 1928, ko so jih izrinili iz KID jugoslovanski delničarji.⁹ Od tedaj je ostal v tujini le majhen paket delnic. Tako je bilo leta 1932 deponiranih od 300.000 emitiranih delnic v tujini 12.201 delnica. Konec leta 1936 je ostalo v tujih rokah, zlasti na Dunaju, od skupnih 600.000 delnic 16.739 delnic, maja 1939 od istega skupnega števila delnic le 15.422 delnic. Ta ostanek ni pripadal nobeni organizirani skupini delničarjev.¹⁰

Delniška glavnicu je rasla takole:

leta 1928	13,500.000 din
leta 1935	45,000.000 din
leta 1938	90,000.000 din
leta 1940	120,000.000 din

Tudi vrednost strojev in nepremičnin se je večala in je znašala:

leta 1928	16,700.000 din
leta 1935	97,300.000 din
leta 1940	165,000.000 din

V delo je vpregla KID:

1918. leta	1470 delavcev,	70 nameščenecv,	8.700 KM
1928. leta	2170 delavcev,	75 nameščenecv,	20.000 KM
1935. leta	2420 delavcev,	160 nameščenecv,	28.000 KM
1940. leta	3300 delavcev,	300 nameščenecv,	42.000 KM

Po izrinjenju italijanskih upravnih svetnikov se je konstituiral upravni svet tako, da je postal predsednik Avgust Westen, industrialec iz Celja, podpredsednik Avgust Praprotnik, predsednik Prometnega zavoda za premog d. d. v Ljubljani.

Drugo mesto zavzema Rudnik in plavž Štore.¹¹ Obrat je bil ustanovljen že leta 1845. Prvotno je bilo to posamezno podjetje; v družbo na kukse se je razvilo po letu 1880. Tik pred prevratom so bili razdeljeni kuksi takole:

72	kuksov Karel Neufeldt, gen. konzul Norveške na Dunaju
19	kuksov Pavel vitez Schöller na Dunaju
13	kuksov dediči Filipa viteza Schöllerja na Dunaju
23 1/4	kuksov tvrdka Schöller & Co na Dunaju
1 1/4	kuksov Ludvik Ramor iz Budimpešte
128	kuksov

Po prevratu se je položaj spremenil toliko, da je imel norveški konzul Gustav pl. Neufeldt-Schöller 127 kuksov, preostali 1 kuks pa Desiderius Bitzy z Dunaja. To sorazmerje je ostalo vse do okupacije.

Delniška glavnica je naraščala takole:

leta 1918	640.000 din
leta 1929	32.000.000 din
leta 1937	45.000.000 din
leta 1939	50.000.000 din

Vrednost strojev in nepremičnin je znašala leta 1939 preko 11.000.000 din. Prav takrat je bilo zaposlenih 420 delavcev in 1800 KM.

Tretje najmočnejše podjetje je bila Tovarna emajlirane posode Avgust Westen d. d. Celje.¹² Utemeljena je bila leta 1894 kot posamezna firma; v delniško družbo z glavnico 20.000.000 din je bila preosnovana leta 1924. Pet let pozneje je bila povišana glavnica na 25.000.000 din in je ostala na tej višini do okupacije. Čeprav je znašala pred okupacijo vrednost strojev in nepremičnin manj kot 9.000.000 din, je bilo zaposlenih tu trikrat več delavcev kot v Štorah, namreč 1270; množina sil je dosegla 1400 KM.

Četrto mesto je pripadalo Jeklarni grofa Jurija Thurna v Guštanju oziroma na Ravnah.¹³ Izmed vseh sličnih podjetij v Jugoslaviji je bila ta jeklarna najstarejši obrat, saj je bila utemeljena že leta 1774. Prvotno je bila posamezna tvrdka in last Vincenca grofa Thurna-Valsassine; leta 1926 se je preobrazila v delniško družbo z glavnico 14 milijonov din. Delničarja sta bila le dva: Vincenc grof Thurn-Valsassina in Kreditni za-

vod d. d. v Ljubljani. Udeležba je bila v razmerju 75 % : 25 % v korist domačega kapitala, to je, v korist Kreditnega zavoda. Grof je bil namreč avstrijski državljani.

Leta 1936 je bila znižana delniška glavnica na 12.000.000 din pri istem sorazmerju udeležbe kapitala. Po znižanju se ni glavnica nič več spremenila. Tik pred okupacijo so bili vredni stroji in nepremičnine več kot 9.000.000 din, število delavcev je doseglo število 420, torej manj kot pred prevratom, ko je bilo zaposlenih 500 delavcev. Zato pa je bilo vpreženih v delo več konjskih moči: od 450 KM ob prevratu so se povzpele na 1240 KM pred okupacijo.

Peti veleobrat so bile Strojne tovarne in livarne d. d. v Ljubljani.¹⁴ Obrat je osnovala Jadranska banka d. d. v Ljubljani dne 1. decembra 1918 in je bil rezultat fuzije prejšnjih šestih majhnih posameznih podjetij: Strojnih tovarn Tönnies, Žabkar, Samassa, Železolivarne, Kovinolivarne in Zvonolivarne — vse v Ljubljani. Kmalu po osnovanju so pristopili med STIL-ove delničarje poleg Jadranske banke oziroma pozneje Jadransko-Podunavske banke še Ljubljanska kreditna banka in nekateri posamezniki, na primer Viktor Naglas, Andrej Šarabon, in drugi.

Ob ustanovitvi je znašala glavnica 1 milijon 500.000 din, se dvignila leta 1920 na 2.500.000 din in dosegla v letu 1923 že 5 milijonov din; na tej višini je ostala do likvidacije leta 1938. Takrat so bile vredne nepremičnine in stroji 9.000.000 din. Leta 1919 je bilo zaposlenih 213 delavcev in 150 KM, ob likvidaciji 300 delavcev in 250 KM, v konjunkturi leta 1929 pa 500 delavcev in okoli 220 KM.

3. KEMIČNA INDUSTRIJA

Leta 1939 je imela Slovenija 46 obratov te stroke;¹⁵ od tega števila jih je 25 nastalo še pred prevratom, ostalih 23 pa po njem. V tem času sta prenehala obratovati 2 obrata kemične stroke.

Skupne glavnice so dosegle leta 1939 višino 80.000.000 din; jugoslovanskega kapitala je bilo za 50.000.000 din, tujega za 30.000.000 dinarjev.

Nedvomno sta bili najmočnejši dve državni podjetji. Ker nista bili dolžni dajati podatke Zbornici TOI, o njih nisem najbolje poučen.

Prvo mesto dodeljujem Tobačni tovarni v Ljubljani.¹⁶

Drugo mesto pripada Smodnišnici v Kamniku.¹⁷

Na tretje mesto sem posadil Tvornico za dušik d. d. Ruše.¹⁸ Tovarna sama je bila

zgrajena med prvo svetovno vojno s pomočjo avstro-českega kapitala. Po prevratu se je udeležil pri glavnici tudi domači kapital, ki je bil v začetku v manjšini, v letu 1931 pa je že imel absolutno večino (podjetje je bilo s tem »nacionalizirano«); razmerje sil je bilo takrat sledeče: 55 % : 45 % v korist jugoslovanskega kapitala. V letu 1939 je bil odnos 67 % : 33 % v korist domačinov.

Po prevratu je znašala glavnica 3,120.000 din, se dvignila leta 1920 na 5,000.000 din in dosegla leta 1928 višino 20,000.000 din; to je obdržala do okupacije. Ob začetku druge svetovne vojne se je povzpela vrednost strojev in nepremičnin na preko 11,000.000 din. Število delavcev se je sukalo v glavnem okoli številke 500; število konjskih moči je znašalo po prevratu 3000 KM, pred okupacijo že 4500 KM.

Četrty je bil Semperit d. z o. z., Kranj,¹⁹ ki pa je že znatno zaostajal za Rušami, saj je imel od ustanovitve v letu 1922 skozi ves čas le 125.000 din osnovne glavnice. Število delavcev je naraslo od prvotnih 100 na 500 v letu 1939, število konjskih moči pa od 1000 KM na 1300 KM.

Peto mesto je pripadalo Tovarni kleja v Ljubljani, last Akcijske družbe za kemično industrijo d. d., Dunaj, oziroma preko nje last berlinske Delniške družbe za kemične proizvode.²⁰ Delniška glavnica je znašala 3,150.000 avstr. šilingov ali — računajoč šiling po tečaju v Ljubljani na dan 1. januarja 1938 po din 8,50 — skupaj 26,775.000 din. Medtem ko je znašala Semperitova vrednost strojev in nepremičnin pred okupacijo okoli 10,000.000 din, je bila tovarna kleja vredna 7,000.000 din ob istočasni zaposlenosti 140 delavcev in 300 KM.

4. TEKSTILNA INDUSTRIJA

V naši celotni industriji ima tekstilna stroka svojevrsten razvoj²¹ in to v glavnem iz treh razlogov: 1. ker je bilo ob prevratu na našem ozemlju le 11 tovarn in se je v času med obema vojnama pomnožila kar za 92 novih tovarn, 2. ker je doživljala ta panoga konjunkturo prav takrat, ko je bila ostala industrija v krizi (1930—1934), 3. ker je bil v tekstilstvu zelo močno zastopan prav češki kapital.

Skupna vsota vseh osnovnih glavnice je znašala leta 1939 kar 281,000.000 din. Nacionalna pripadnost kapitala je bila takale:

jugoslovanski kapital	132,000.000 din ali 47 %
češki kapital	87,000.000 din ali 31 %
švicarski kapital	25,000.000 din ali 9 %
avstrijski kapital	22,000.000 din ali 8 %
angleški kapital	15,000.000 din ali 5 %

Pregled števila obratov in skupne vsote osnovnih glavnice nam nedvoumno pokaže, da se je prerinila tekstilna industrija z enega zadnjih na prvo mesto.

Prvo mesto dodeljujem podjetju J. Hutter in drug, Maribor.²² Tovarna je pričela z delom v letu 1926 z osnovno glavnico 1,500.000 din. Od te vsote je bilo 52 % domačega in 48 % avstrijskega kapitala. Tri leta pozneje je bila zvišana glavnica na 5,600.000 din, razmerje med udeležbama pa je ostalo isto. Leta 1930 je Hutter spodrinil avstrijske deležnike in dvignil glavnico na 20,500.000 din; od tedaj dalje je bil obrat izključno last domačega kapitala. Leta 1938 je dvignil Hutter glavnico celo na 40,000.000 din. Tudi hitri dvigi glavnice so znak konjunktura za industrijo.

Tovarna je pričela delati s 360 delavci in 260 KM, pred razsulom države pa je delalo 1570 delavcev, 105 nameščencev in 5200 KM; v proizvodnjo je bilo vključenih tudi 770 statev. Premičnine in nepremičnine so bile vredne okoli 47,000.000 din.

Drugo mesto pripada podjetju Jugoslovanske tekstilne tovarne Mautner d. d. Firma Mautner je bila utemeljena leta 1850 in je imela poleg obratov v Avstriji, na Češkem in v Romuniji še sledeče tovarne na slovenskem ozemlju: predilnico v Litiji, tkalnice v Ajdovščini, Gorici in Preboldu ter še eno blizu slovenskega ozemlja, namreč tisto v Tržiču (Monfalcone). Do leta 1922 je imelo podjetje skupni sedež na Dunaju, od tedaj dalje pa za naše obrate še posebej v Ljubljani (od leta 1930 dalje v Zagrebu).²³ Po prevratu sta bila »slovenska« seveda le predilnica v Litiji ter tkalnica, barvarna in tiskarna v Št. Pavlu pri Preboldu.

Jugoslovanski Mautner je imel po prevratu osnovno glavnico 2,500.000 din; po dveh letih jo je dvignil na 10,000.000 din, od leta 1927 dalje je znašala 20,000.000 din. Po prvi svetovni vojni je imel 550 delavcev, pred drugo svetovno vojno pa 930 delavcev in 3500 KM (to vse v obeh obratih skupaj). Izmed vseh naših veleobratov je imel Mautner najmanj statev, namreč 545 po številu, zato pa seveda največ vreten, kar 33.650. Stroji in nepremičnine so bile vredne okoli 40,000.000 din. O udeležbi kapitalov nisem dobro poučen, zanesljivo sem mogel ugotoviti le za leto 1935, da je glavnico sestavljala češki, avstrijski in jugoslovanski kapital.

Tretje mesto sem odmeril Jugobruni d. z o. z., Kranj.²⁴ Družba je bila utemeljena leta 1928. Ves čas obratovanja v stari Jugoslaviji je bilo v glavnici angažiranega 121.000 din domačega kapitala in 1,879.000 din češkega

kapitala. Leta 1939 je bilo zaposlenih 1300 delavcev in 3600 KM. V tem času je teklo 1400 statev in 18.000 vreten.

Četrto mesto je zasedlo podjetje Glanzmann & Gassner.²⁵ To je bila komanditna družba, ki je postavila predilnico in tkalnico v Tržiču na Gorenjskem leta 1885. Kapital je bil v celoti tuj in sicer švicarski in angleški, kajti Glanzmann je bil Švicar, Gassner pa Anglež. Leta 1934 (verjetno pa tudi prej in pozneje) je bilo vseh družabnikov 17, vendar so bili glavni: Edmund Glanzmann, javni družabnik, švicarski državljani; Albert Glanzmann, javni družabnik, švicarski državljani; Andrew Gassner, javni družabnik, angleški državljani; Leo Gassner, prokurist, nemški državljani. Vsi drugi so bili komanditisti ali tihi družabniki. Ob prevratu je zaposlovala tovarna 700 delavcev in 2400 KM, ob koncu predaprilske Jugoslavije pa 1200 delavcev in 3500 KM; tedaj je tudi teklo 642 statev in 23.000 vreten.

Na peto mesto se je povzpela Jugočeška d. d., Kranj.²⁶ Ustanovljena je bila leta 1923 z delniško glavnico 10.000.000 din ob 40-odstotni udeležbi domačega kapitala in 60-odstotni udeležbi češkega kapitala. Kmalu nato je bila glavnica povišana na 20.000.000 din. Zaradi dobre konjunktore je bilo družbi omogočeno, da je dvignila leta 1938 svojo glavnico celo na 40.000.000 din. V začetku je bilo zaposlenih manj kot 600 delavcev, tik pred okupacijo pa preko 1000 delavcev. Število konjskih moči se je povzpelo na 2800 KM ob istočasni uporabi 875 statev.

5. USNJARSKA INDUSTRIJA

Izmed 45 tovarn te stroke, ki so obratovala leta 1939 na Slovenskem, jih datira 25 iz avstrijske dobe, 20 jih je bilo organiziranih v dobi med obema vojnama.²⁷ Po poreklu kapitala je bila to po veliki večini domača industrija, kajti izmed 50.000.000 din, kolikor je znašala skupna vsota vseh osnovnih glavic, je pripadalo 40.000.000 din jugoslovanskim lastnikom, ostalo avstrijskim državljanom.

Prvo mesto je nedvomno pripadalo podjetju Franc Woschnagg & sinovi d. d., Šoštanj.²⁸ Obrat je pričel s proizvodnjo v rokodelski ali vsaj manufakturni obliki že leta 1788. Prvotno posamezno podjetje se je preosnovalo v delniško družbo leta 1924 z osnovno glavnico 8.000.000 din. Vse je bilo 100-odstotno last domačega kapitala. Delnice so bile razdeljene v družini. Leta 1928 se je dvignila glavnica na 12.000.000 din.

Leta 1931 je proizvedlo 350 delavcev in 1500 KM usnja v vrednosti več kot 55 milijonov din. Leta 1936 so iste sile proizvedle blaga v vrednosti skoraj 59.000.000 din.

Drugo mesto zavzema podjetje Peko d. z o. z., Tržič.²⁹ Peter Kozina je utemeljil svojo firmo v Tržiču že leta 1903, vendar je nastalo podjetje Peko d. z o. z. z združitvijo še drugih manjših obratov za proizvodnjo čevljev šele l. 1928. Podjetje je bilo 100-odstotno last domačega kapitala in je proizvedlo leta 1935 s pomočjo 250 delavcev in 120 KM čevljev v vrednosti 14.000.000 din. Leta 1938 je bilo zaposlenih že 340 delavcev.

Tretja je firma Lovro Laurich, usnjarna v Slovenskih Konjicah.³⁰ Utemeljena je bila leta 1894. Tik pred pričetkom druge svetovne vojne je proizvedla pri glavnici 9.000.000 din, 170 zaposlenih delavcih in 1100 KM usnja v vrednosti preko 11.000.000 din. Podjetje je bilo v domačih rokah.

Četrto mesto prisojam Mokronoški tovarni usnja v Mokronogu.³¹ Kot družba z omejeno zavezo je bilo podjetje utemeljeno leta 1930 in je zaposlovalo v letih pred okupacijo od 180 do 200 delavcev ter okoli 250 KM. Vred-

Ljubljanski velesejem je bil važno posredovalno sredstvo med domačo in tujo industrijo ter merilo za napredek

nost proizvodnje tega domačega obrata je bila približno enaka Laurichovi vrednosti proizvodnje.

Peto mesto je obdržala ljubljanska tovarna Indus d. z. o. z., ki je bila kot taka registrirana leta 1933, pred tem pa je bila to znana Pollakova tovarna usnja.³² Ob koncu mirne dobe je zaposlovala okoli 160 delavcev in 500 KM. Vrednost proizvodnje se je sukala med 15 in 25 milijoni din. Družba je bila v rokah domačega kapitala.

6. LESNA INDUSTRIJA

Za lesno industrijo je značilno, da je nastala večina obratov še pred prevratom, po številu 80, po prevratu le 30 tovarn.³³ Dalje je značilno, da so bile to predvsem žage, od katerih so mnoge imele »dvojčke«, to se pravi, dve blizu stoječi žagi sta imeli vsaka svoj parni pogon. Ker so jih lastniki prijavljali Zbornici TOI kot enoten obrat (prim. popisne pole), se držim tega načela tudi jaz.

Tudi ta panoga industrije je bila po pretežni večini last domačega kapitala. Od 55 milijonov din skupnih osnovnih glavníc je odpadlo na domači kapital 43,000.000 din, 8,000.000 din na avstrijske državljane, ostane 4,000.000 din so vložili Italijani.

Mnogo obratov lesne industrije se je bavilo predvsem s proizvodnjo okroglega in rezanega lesa. Prvenstveno je les kupovala Italija, zlasti do znanih sankcij (gospodarska blokada) zavoljo imperialistične vojne proti Abesiniji. Sankcije so zelo prizadele slovensko lesno industrijo in izzvale v njej globoko krizo.

Na prvo mesto uvrščam podjetje Remec & Co iz Duplice pri Kamniku.³⁴ Tovarna je pričela izdelovati pohištvo in upognjeni les leta 1907. V času predvojne Jugoslavije se ji je podjetniški kapital sorazmerno hitro dvigal: do leta 1932 je znašal 800.000 din, se dvignil na 5,000.000 din, dosegel leta 1938 že 6,000.000 din. Največ delavcev je zaposlovala tovarna leta 1938, namreč 420; konjske moči so ostale na isti višini: okoli 520 KM. Podjetje je bilo 100-odstotno v domačih rokah; leta 1939 je proizvedlo blaga v vrednosti več kot 10,000.000 din. Približno prav toliko so bile vredne tudi nepremičnine in stroji.

Drugo mesto sem dodelil Šumski industriji K. A. Auersperga v Kočevju.³⁵ Podjetje je imelo na svojem gozdnem posestvu, ki je obsegalo 5250 ha gozda, več parnih žag s skupno množino sil 300 KM in z okoli 200 delavci. Podjetje je bilo last jugoslovanskega kapitala in je proizvedlo leta 1939 raznih vrst rezanega lesa v vrednosti 5,000.000 din.

Tudi tretje mesto zavzema slična industrija; to je bil Gozdni urad barona Borna.³⁶ Podjetje je bilo v lasti jugoslov. kapitala in je imelo sedež v Trziču na Gorenjskem. Z okoli 200 delavci in 380 KM je proizvedlo leta 1939 rezanega lesa v vrednosti 7,000.000 dinarjev. Ves čas kraljevine Jugoslavije je imel ta gozdni urad 3800 ha gozda.

Tem trem podjetjem je kot četrta sledila Kopitarna Winkle v Sevnici,³⁷ ustanovljena že leta 1886. V konjunktornih letih med obema vojnama je izkoriščala delo do 200 delavcev in 300 KM. Ves kapital je bil v nemških rokah.

Peto mesto je pripadalo ljubljanski škofiji,³⁸ ki je izkoriščala gozdni kompleks do leta 1936 velik 6800 ha, po tem letu pa 7800 hektarov. Na raznih žagah so proizvedli leta 1939 s pomočjo 280 delavcev in 530 KM rezanega lesa v vrednosti 4,500.000 din.

7. PREHRANJEVALNA INDUSTRIJA

Ob prevratu je prevzela Slovenija 19 obratov te vrste, na novo je zraslo 20 obratov.³⁹

Po veliki večini je bil podjetniški kapital v domačih rokah: od skupne vsote osnovnih glavníc v višini 60,500.000 din je pripadlo domačinom 59,000.000 din kapitala, le en milijon din avstrijskim kapitalistom, komaj 500.000 din pa italijanskemu kapitalu.

Dominanten položaj v prehranjevalni industriji je imela Pivovarna Union d. d. v Ljubljani.⁴⁰ Obrat je nastal leta 1864 kot firma Kosler & Co; leta 1909 se je preosnoval v delniško družbo. Delniška glavnica je znašala leta 1922 le 3,000.000 din, se dvignila dve leti pozneje na 12,000.000 din, leta 1930 na 24,000.000 din. Leta 1939 je znašala vrednost strojev in nepremičnin 14,000.000 din, delo pa je opravljalo 220 delavcev in 1000 KM.

Drugo mesto so zavzemale Združene pivovarne Žalec-Laško, delniška družba od samega začetka, to je od leta 1902 dalje.⁴¹ Leta 1935 je znašala osnovna glavnica 2 milijona din, zaposlenih je bilo 90 delavcev in 550 KM.

Tretje mesto sem dodelil Tovarni mesnih izdelkov Josip Benko v Murski Soboti, ustanovljeni leta 1922.⁴² Podjetniški kapital ji je znašal tik pred razsulom države 6,000.000 din, premičnine in nepremičnine so bile vredne 9,000.000 din, zaposlenih pa je bilo okrog 80 delavcev in 190 KM. Vrednost proizvodnje je dosegla višino 20,000.000 din.

Na četrto mesto se uvršča mariborska tovarna testenin Ludvik Franz in sinovi,⁴³ Tovarna je bila ustanovljena že leta 1864. Medtem ko je zaposlovala v prvem desetletju po prevratu povprečno 100 do 120 delavcev,

se ni pozneje število nikdar povzpelo preko 100 delavcev in 490 KM.

Na petem mestu je bila Kolinska tovarna kavnihi primesi,⁴⁴ torej tovarna, ki je imela od ustanovitve do poprevratnih let centralo v Pragi, obrat med drugimi tudi v Ljubljani, pozneje pa oboje v Ljubljani. V poprevratnih letih je bil kapital v pretežni večini še vedno češke provenience in šele pozneje se je sorazmerje ustalilo na višini 81,25 % : 18,75 % v korist slovenskega kapitala. Leta 1939 je znašal podjetniški kapital 4.000.000 dinarjev. Število delavcev ni nikoli preseгло številke 45.

8. GRADBENA INDUSTRIJA

Leta 1918 je ostalo na slovenskem ozemlju 44 obratov te vrste, v obdobju med obema vojnama je bilo na novo organiziranih 27 tovarn. Ker je šel med tem časom 1 obrat v likvidacijo, je okupacijo dočakalo 70 tovarn.⁴⁵

Skupna vsota osnovnih glavnici je znašala 33.000.000 din; od tega je bilo domačega kapitala 28.000.000 din, ostalih 5.000.000 din je pripadalo avstrijskim državljanom.

Izmed 5 najmočnejših obratov so na prvem mestu vsekakor »stranski« obrati Trboveljske premogokopne družbe oziroma njenih rudnikov, to sta cementarni Trbovlje in Zidani most ter apnenica v Zagorju ob Savi.⁴⁶ Vsi ti trije obrati skupaj so zaposlovali leta 1939 preko 300 delavcev in 4300 KM.

Drugo mesto zavzema Splošna stavbena družba d. d., Maribor.⁴⁷ Ves čas obstoja je imela družba osnovno glavnicu 5.000.000 din, zaposlenih do 200 delavcev in 800 KM.

Tretja je Stavbena družba d. d., Ljubljana, utemeljena že leta 1873 kot Krainische Bau-gesellschaft A. G., Laibach. V času kraljevine Jugoslavije ji je znašala osnovna glav-nica 1.500.000 din, zaposlovala pa je okoli 200 delavcev in približno 200 KM.⁴⁸

Četrta je bila ljubljanska d. z o. z. Alpeko, ustanovljena šele leta 1930. Zaposlovala je približno 50 delavcev in 50 KM.⁴⁹

Peto mesto bi pripadalo Tovarni Portland cementa na Dovjem, če ne bi šla po veliki krizi leta 1934 v likvidacijo.⁵⁰

9. PAPIRNA INDUSTRIJA

Jedro te industrije je bilo organizirano že pred prvo svetovno vojno.⁵¹ Najstarejše podjetje je bilo istočasno tudi najmočnejše, to so Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, v kartonažni stroki pa je tudi prevladovala dokaj stara tovarna, namreč

Kartonažna tovarna Ivan Bonač sin v Ljubljani.

Ob prevratu je prešlo v novo kraljevino na slovenskem ozemlju 9 obratov, na novo je zraslo nadaljnjih 8 obratov. Vendar je dočakalo okupacijo 16 obratov, ker je medtem ustavila delo brusilnica lesa Medvode.

Vsota vseh osnovnih glavnici je znašala 200.000.000 din. Od tega je bilo za 190.000.000 dinarjev domačega, za 10.000.000 din avstrijskega kapitala.

Prvo mesto zavzemajo Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani.⁵² Po prevratu je znašala delniška glav-nica 5.000.000 din; kombinat je bil vreden 30.000.000 din, v delo pa je bilo vpreženih 600 delavcev in 4000 KM. Leta 1940 je znašala delniška glavnicu že 30.000.000 din, vred-nost strojev in nepremičnin se je povzpela na 120.000.000 din, poleg istega števila de-lavcev pa še 13.000 KM.

Drugo mesto dodeljujem Sladkogorski to-varni ovojnega papirja d. z o. z., Sladki vrh pri Št. Ilju.⁵³ Fabrika je bila utemeljena le-ta 1885 kot privatno podjetje. V dobi med obema vojnama ji je osnovna glavnicu znašala 50.000 din, vrednost strojev in nepre-mičnin se je dvignila od prvotnih 8.000.000 dinarjev na 37.000.000 din. Število delavcev se je gibalo med 200 in 300 zaposlenih, mno-žina konjskih moči pa se je povzpela v po-prevratnih letih od 1000 KM na preko 1700 KM tik pred okupacijo.

Tretje mesto pripada Tovarni papirja Ko-ličevo pri Domžalah.⁵⁴ Zgradil jo je Fran Bonač leta 1920. Obrat je najprej izdeloval le lepenko in karton, od leta 1924 dalje še papir. Končno je isti Bonač zgradil še tovar-no celuloze v Vidmu pri Krškem ob Savi.

Količevo je pričelo obratovati z glavnicu 2.000.000 din; ta se je dvignila leta 1939 na 12.000.000 din. Vrednost tovarne se je sukala okoli 15.000.000 din. Zaposlenih je bilo okoli 300 delavcev in 1100 KM.

Četrto mesto je pripadalo podjetju, ki je bilo v celoti last avstrijskega kapitala, namreč firmi Bratje Piatnik, tovarna dokument-nega papirja, Radeče pri Zidanem mostu.⁵⁵ Osnovna glavnicu je znašala 3.000.000 din, vrednost nepremičnin in strojev 8.000.000 din. Delavcev je bilo zaposlenih okoli 150, mno-žina sil se je povzpela na okoli 600 KM.

Peto mesto je zavzemala Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke d. z o. z., Ceršak.⁵⁶ Tovarna je izdelovala lesovino in lepenko od same ustanovitve leta 1888 dalje in to s 130 delavci in 700 KM.

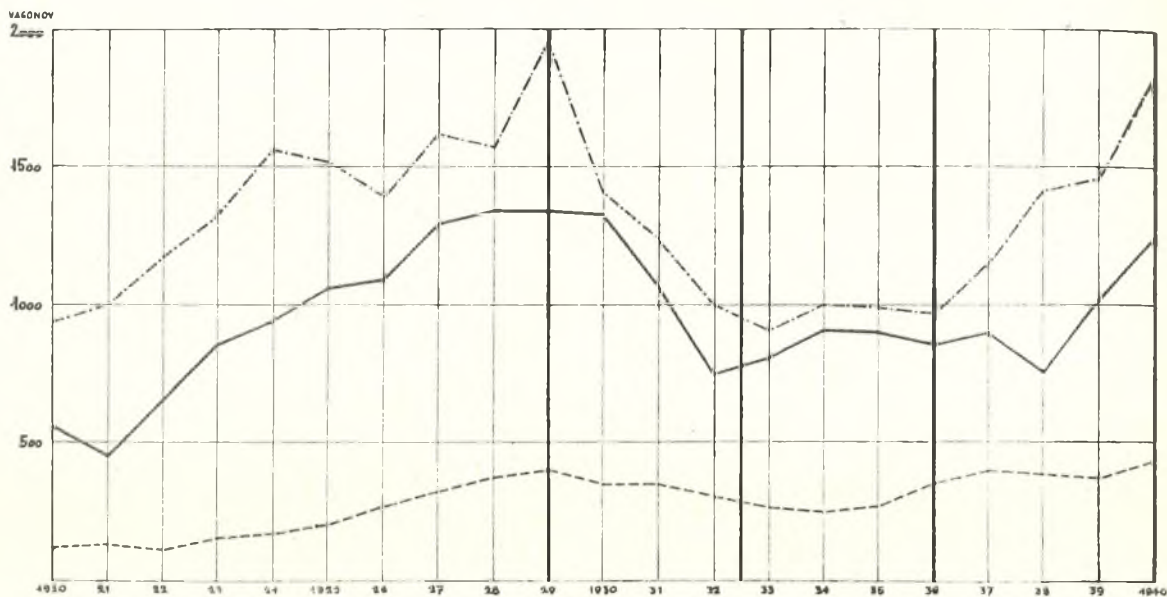

Diagram prikazuje proizvodnjo Tovarne kleja v Ljubljani (črtkana črta), Združenih papirnic (izvlečena črta) in Trboveljske premogokopne družbe (mešana črta). Pove nam, da so dosegle te tri tovarne konjunkturi vrh v letu 1929, najhujšo krizo nekako v drugi polovici leta 1932 in da se je pričela ponovna konjunktura približno z letom 1936; v letu 1938 je zaznavna lahna kriza. Proizvodnja v letu 1940 je skoraj dosegla ono iz leta 1929 (od 1918 do 1929 je 11 let, od 1929 do 1940 spet 11 let). — V diagramu je povečana proizvodnja tovarne kleja trikratno, proizvodnja Trboveljske premogokopne pa pomanjšana petdesetkratno (1 vagon = 10 ton)

10. STEKLARSKA INDUSTRIJA

Tudi jedro te industrije je bilo zgrajeno že pred prevratom; po njem sta bila organizirana le dva manjša obrata.⁵⁷ Z njima vred je obsegala ta panoga v času med obema vojnama 5 obratov. Od njihovih skupnih glavnih je pripadlo jugoslovanskemu kapitalu 11.160.000 din, češkemu kapitalu 840.000 dinarjev.

Edini veleobrat so bile Sjedinjene tvornice stakla d. d., Zagreb.⁵⁸ Firma sama, ki je bila ustanovljena leta 1921, je prevzela od bivšega podjetja Viljema Abela dediči vse tri slovenske tovarne stekla, namreč tiste v Zagorju, Hrastniku in Rogški Slatini.

Sjedinjene tvornice stakla so pričele obratovati z osnovno glavnico 2.500.000 din; leta 1940 je znašala glavnica 10.000.000 din. Vrednost strojev in nepremičnin se je cenila takrat na 19.000.000 din. V vseh treh steklarnah skupaj je bilo zaposlenih skoraj 1500 delavcev in 400 KM.

Ostali dve manjši tovarni, ki sta bili po strukturi lastništva tudi delniški družbi, sta bili: Spectrum d. d., Zagreb s tovarno v Ljubljani, in Kristal d. d., Maribor, tovarna zrcal.⁵⁹

ZAKLJUČNI PREGLED

Dokler je obstajalo avstro-ogrsko cesarstvo, se je razvijala »slovenska« industrija bolj počasi, ker so bili nekateri predeli te mo-

narhije industrijsko tako razviti, da so dušili razmah obratov na naših tleh. Zato je bila Slovenija vsa desetletja pred prevratom bolj na dnu industrializacijske lestvice. Razpad velike države in prevrat konec leta 1918 je položaj bistveno spremenil: Slovenija se je tako rekoč preko noči povzpela na vrh lestvice in slovela kot ena izmed industrijsko najbolj razvitih ozemelj kraljevine Jugoslavije. Dalje je prevrat — gledan v luči gospodarske zgodovine — pomemben za nas zlasti v treh ozirih: 1. zaradi vznika povsem novega jugoslovanskega tržišča, ki je bilo precej »prazno«, so se dokaj hitro sprostile še tiste industrijske in finančne sile, ki so bile do takrat latentne, skrite; 2. zaradi popolne ali delne »nacionalizacije« tiste industrije, ki je bila pred prevratom last neslovenskega kapitala, ter z zgraditvijo izključno domače industrije se je razmerje sil obrnilo v prid domačega kapitala in mu omogočilo še večji razmah; 3. zaradi teh dveh momentov se je — kot njuna posledica — pričela hitreje razvijati koncentracija domačega kapitala in kapitalizma po eni strani, po drugi strani pa pospešeno množiti delavske vrste in rasti njihova razredna zavest, saj je prišla tik pred drugo svetovno vojno 1 tovarna na okoli 2390 Slovencev.

Sledeča razpredelnica o številčnem porastu obratov naj služi kot nekak povzetek vse razprave:

Leto	Rud.	Zel. ind.	Kem. ind.	Les. ind.	Usnj. ind.	Les. ind.	Prehr. ind.	Gradb. ind.	Pap. ind.	Stekl. ind.	Suma
1918	28	31	25	11	25	80	19	44	9	5	275
1919		2	1	2		1	1	2			9
1920	1	2	2	3	2	2	2	3	1		18
1921		2	2	1		3	1	2			11
1922		3	1	7	1	1	2	1	1	1	18
1923		2	3	10	2	2	4	4	1		28
1924		1	2	2	3	1	1				10
1925				3	3			1			7
1926		3		4		3	2	2	1		15
1927		3		7		1	1				12
1928	1	4	2	6		3	1		1	1	19
1929			2	8	1	1	1	1			14
1930		3	1	2	2			3			11
1931				2	1	2	1	3	1		10
1932		2		7	1	1		1			12
1933				11	2	1	2				16
1934			1	4		2		2			9
1935			1	2	1			2			6
1936				6		1					7
1937		2	2	2	2	2			1		9
1938			2	2	1	1	1		1		8
1939			1	1		2					4
Skup.	2	29	23	92	20	50	20	27	8	2	235
Likv.		1	2					1	1		5
Ost.	2	28	21	92	20	50	20	26	7	2	248
Suma	30	59	46	105	45	110	39	70	16	5	523

Iz nje razberemo, da je prešlo na slovensko ozemlje ob prevratu vsega skupaj 275 tovarn, pričetek druge svetovne vojne pa je dočakalo že 523 tovarn. Njihovo število se je torej skoraj podvojilo. Največji porast industrije zaznava konjunktorno enajstletje 1919—1929, in sicer 161 tovarn, desetletje 1930—1939 le 92 tovarn. Po eni strani je to posledica gospodarske krize v letih 1930 do 1935, po drugi nedvoumen znak za to, da so se medtem dokaj zindustrijsirali tudi ostali predeli države in polnili tržišče s svojimi proizvodi ter tako bolj ali manj utesnjevali prejšnji polet slovenske industrije. Tretji vzrok za zmanjševanje tempa industrializacije Slovenije je gotovo treba iskati v specifičnostih kapitalističnega gospodar. sistema samega: kartelizacija je na primer tudi zadrževala porajanje novih obratov, koncerni so protežirali svoje tovarne in ovirali boljše uspevanje ali sploh nastajanje »novincev« itd. Toda te trditve bo treba šele dokazati na konkretnih primerih! Do sedaj mi je to v resnici uspelo dokazati za jugoslovanski industriji papirja in kleja (razpravi sta še v rokopisu); za ostale še nimam dovolj gradiva.

Na osnovi podatkov razpredelnice moremo izračunati, da je nastalo v enajstletju 1. januarja 1919 do 31. decembra 1929 na leto

nekako po 15 tovarn, v desetletju 1. jan. 1930 do 31. dec. 1939 le še 9 tovarn ali skupno od 1919 do 1939 povprečno 12 tovarn letno ali toliko kot vsak mesec nova tovarna. Najhujši padec izkazuje prehod iz leta 1933 v leto 1934 in se precej dobro krije z najnižjo točko splošne gospodarske krize pri nas. Po tej dobi je dosegel porast tovarn kdaj pa kdaj komaj še splošno povprečje; v glavnem se je sukal pod njim. Pri vsem tem moram poudariti, da upošteva razpredelnica samo novo zgrajene tovarne; razširitve in modernizacije starih tovarn ter dozidave novih objektov k starim ne zaznava nobena statistika, tudi moja ne.

Nič manj važna od zgornje razpredelnice ni ta druga, ki podaja spremembe v strukturi lastništva obratov, drugače povedano, v strukturi podjetniškega kapitala:

Lastnik	Število		Porast + padec —
	1919	1939	
Družba z omejeno zavezo	11	150	+ 139
Delniška družba	21	66	+ 45
Javna trgovaška družba	16	58	+ 42
Posamezna tvrdka	184	200	+ 16
Reg. zadr. z om. zavezo	5	8	+ 3
Komanditna družba	2	3	+ 1
Državno podjetje	5	5	
Družba na kukse	9	9	
Občinsko podjetje	6	6	
259	505	+ 246	

Najprej moram opozoriti, da se števili obratov in lastnikov ne ujemata zato, ker je en lastnik imel več tovarn, na primer Združene papirnice, Trboveljska premogokopna družba, Sjedinjene tvornice stakla itd.

Iz razpredelnice je razvidno, da so se najbolj razmnožile kolektivne oblike kapitalističnega lastništva in da se je v tovarnah individualni kapital sedaj že znatno manj angažiral kot pred prevratom, v klasični dobi individualnega kapitala (pri nas!), kajti družb z omejeno zavezo je bilo tik pred okupacijo skoraj 14-krat več kot ob prevratu, javnih trgovskih družb približno triinpolkrat več, delniških družb nekako trikrat več. Medtem ko zaznava zadružno organizirana industrija zelo skromen napredek, še manjšega komanditne družbe, pa državna in občinska podjetja sploh niso napredovala. Spricho celotnega znatnega razvoja pomeni stagnacija toliko kot nazadovanje, ali: državni in komunalni kapitalizem v Sloveniji nista imela kaj prida močnih korenin. Družbe na kukse (rudarske delnice) so bile le še rudiment preteklosti, ki je bil veliko manj pomemben in praktičen kot pa moderne delniške družbe.

Zelo važno je, izračunati, koliko je bilo — vzeto skupaj — angažiranega slovenskega in

tujega podjetniškega kapitala takoj ob prevratu in konec leta 1939. Na podlagi do sedaj pregledanih virov to sorazmerje nisem mogel ugotoviti za prevratni čas. Z veliko verjetnostjo morem trditi samo to, da je bilo tujega precej več kot domačega, morda celo desetkrat več. Zanimivost je v tem, da so mnogi Neslovenci in nedomačini ostali po prevratu s svojimi tovarnami vred pri nas in prevzeli jugoslovansko državljanstvo. Tako je tudi denar postal jugoslovanski denar in »nacionalizacija« je bila izvršena. Primer je bil težji pri delniških družbah. Prav zaradi »nacionalizacij« bi zaslužila vsaka izmed njih posebno študijo, kjer bi mogli podrobno zasledovati, kako je potekalo spodiranje tujega kapitala po domačem.

Na nekoliko bolj realna tla stopimo šele več let pozneje. Za leto 1939 sem dobil (seveda zelo približno in zato nezanesljivo) sledeče vsote: vsega tujega kapitala skupaj je bilo v naših podjetniških glavnica preko 416.000.000 din, domačega preko 752.000.000 dinarjev. Videti je, da sta bili dve desetletji prekratki, da bi mogel vzpostaviti slovenski kapital vsaj relacijo 1:2 v svojo korist. Izmed tujega kapitala je bilo največ avstrijskega, potem češkega, sledi švicarski, nemški, angleški, norveški, francoski in končno italijanski kapital.

Domači kapital je absolutno dominiral v osmih panogah; močno je bil zastopan v tekstilstvu, šibko pa rudarstvu. Tuji kapital se je zasedral pri nas še v avstrijskih časih; izjema je tekstilna industrija, kamor se je naselil češki kapital šele po prevratu.

Močno leglo tujega kapitala je bilo prav rudarstvo, še posebej Trboveljska premogokopna družba. Manj pisani sta bili železarska in tekstilna industrija, še manj ostale industrije. Pribiti pa je treba dejstvo, da v splošnem ni bilo panoge, kjer ne bi bilo vsaj nekaj tujega kapitala; stoodstotno slovenske industrije torej sploh ni bilo.

OPOMBE

Popisne pole v arhivu Zbornice TOI v Ljubljani (lastnik: Državni arhiv LRS v Ljubljani) so shranjene v sledečih fasciklih: za leta 1918 do 1930 v 8 fasciklih s signaturo 311/1—311/8, za leta 1930 do 1940 v 13 fasciklih s signaturo 309/1—309/13.

Ta moj poskus prikaza razvoja slovenske industrije med obema vojnoma temelji bolj na virih in manj na literaturi enostavno zato, ker so dosedanje literaturo vodili pri njem delu drugačni nagibi kot pa mene; tudi so kriteriji za to, kaj je še industrijski obrat in kaj že ni več, precej drugačni.

Najvažnejša literatura, ki sem se je poslužil, je sledeča: V okviru celotnega jugoslovanskega gospodarstva zajame slovensko industrijo Stefan M. Kukolec, *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, Beograd 1941; delo je izšlo v jan. 1941, torej tik pred okupacijo. — Joso Lakatoš, *Jugoslovanska privreda, Zagreb 1933* (jubilarno izdaje »Jugosl. Lloyd«); spis ima precej napak in je slabši kot Kukolecino delo. — Joso Lakatoš, *Industrija Slovenije, Zagreb 1922* (Industrijska

biblioteka »Jugosl. Lloyd« št. 1); to je prvi boljši poprevidni pregled slovenske industrije in ima deskriptivni ter informativni značaj s precej netočnimi podatki. — Miško Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, v Celju 1918; tudi to delo nima znanstvenih ambicij, pač pa je pisano informativno in popularno. — Janko Jovan, *Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije* (Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, str. 483—536); to je pregled za prvo poprevidno desetletje. — Marija Kladnik, *Standorte der Industrien in Slovenien*, Ljubljana 1935; doktorska disertacija, tiskana v Ljubljani, je bila sprejeta na Hochschule für Welthandel na Dunaju leta 1935. — Gradivo za statistiko trgovine, obrta in industrije v Sloveniji (uredil dr. Fran Windischer), Ljubljana 1929. — Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije (uredil dr. Fran Windischer), Ljubljana 1928. — Na gospodarskih ogledih po Sloveniji (uredil dr. Fran Windischer), Ljubljana 1930. Pisec ima v vseh treh delih drugačna merila za delo, zato so med njegovimi, Kukolecinimi in mojimi podatki in navedbami velike razlike. — Razvoj tistih delniških družb, ki so delovale na našem ozemlju že v časih avstro-ogrske monarhije, najdeš v knjigi z naslovom *Compass, finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn*, 1917, Wien 1916. — Ostalo drobno in priložnostno literaturo citiram sproti pri opombah k posameznim obratom. — Tolmačenja pojmov delniška družba, družba z omejeno zavezo, posamezna tvrdka itd. najdeš v Trgovinskem zakonu, Ljubljana 1938 (Zakoni in uredbi, zvezek I.IV.) in v Zakonu o obratih, Ljubljana 1931 (Zakoni in uredbi, zvezek XVI.).

1. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/1, 311/3, 311/7, 309/1, 309/2, 309/3, 309/8; Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 355—365. — 2. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/7; Spominski zbornik Slovenije, str. 642—645; Janko Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I, Trbovlje 1958*, str. 328. sl. — 3. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/1; Spominski zbornik Slovenije, str. 682—683; Kladnik, str. 34—32; Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954*, str. 173—208. — 4. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/2, 309/2. — 5. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/2, 309/4; Spominski zbornik Slovenije, str. 658. — 6. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/2. — 7. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 309/8, 309/9, 309/10. — 8. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/6, 309/5, 309/1, 309/10, 309/4; Spominski zbornik Slovenije, str. 681—682; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 47—71; Analiza bilansa (dodatek »Narodnemu blagostanju, Beograd, II/1930), str. 221—222; A. Krajan (ps. Danilo Vojska), *Primer industrijske kombinacije (vertikalnega koncerna) na slovenskih tleh, Sodobnost IX 1941*, št. 1, str. 40—43, št. 2, str. 80—85. — 9. Analiza bilansa VIII/1936, str. 209—210; ib., IX/1937, str. 177—178; ib., III/1931, str. 451—452. — 10. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/8, 309/5. — 11. Arhiv zbornice TOI, fascikel 311/3, 311/6, 309/9; Spominski zbornik Slovenije, str. 688; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 54. — 12. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/5, 309/12; Spominski zbornik Slovenije, str. 689; A. Krajan, *Sodobnost IX, 1941*, št. 1, str. 40—43, št. 2, str. 80—85; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 68—69. — 13. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/7, 309/4, 309/11; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 51—54; Spominski zbornik Slovenije, str. 681—682; Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, str. 13—70. — 14. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/6, 309/10; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 54—55; Analiza bilansa III/1931, str. 142 in 143; Rudolf Andrejka, *Najstarejše ljubljanske industrije* (Kronika I, 1934, str. 289—290). — 15. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 309/10, 309/4, 311/5. — 16. Za to državno podjetje mi kolikor toliko dobro informativna literatura ni znana; tovarna ima svoj lastni, dobro ohranjeni arhiv, ki ga šč nisem pregledal. — 17. Znaša mi je samo brošura *Ob 100-letnici podjetja Kamnik v Kamniku, Kamnik 1952*. — 18. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/5, 309/11; Spominski zbornik Slovenije, str. 675; *Gospodarski razvoj Maribora, Maribor 1956*, str. 65—69. — 19. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/4, 309/10. — 20. Jože Sorn, *Tovarna kleja v Ljubljani* (Moščanska kronika, št. 2, 1958, str. 55—61). — 21. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/1, 311/2, 311/3, 311/7, 309/3, 309/6, 309/4, 311/8, 309/2. — 22. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/1, 309/3; Spominski zbornik Slovenije, str. 664; *Gospodarski razvoj Maribora*, str. 103—104. — 23. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/7, 309/6; Analiza bilansa V/1933, stran 11—12; Spominski zbornik Slovenije, str. 694; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 119—121; *Compass 1917, II*, str. 763—764. — 24. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/4, 311/8; Spominski zbornik Slovenije, str. 650; *Jubilejni zbornik ob 25-letnici sr. tehnične tekstil. šole v Kranju, Kranj 1956*, str. 71—79. — 25. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 311/7, 309/3; Spominski zbornik Slovenije, str. 653—654; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 118—121; Viktor Kragl, *Zgodovinski drobec župnije Tržič, Tržič 1956*, str. 314—314. — 26. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/1, 309/4; Analiza bilansa II/1930, str. 133—134; ib., IV/1932, str. 324—325; Spominski zbornik Slovenije, str. 651; *Jubilejni zbornik ... tekstilne šole v Kranju*, str. 75. — 27. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 309/12, 309/8, 309/6, 309/4, 309/3, 309/5, 309/10, 309/11, 309/9; Spominski zbornik Slovenije, str. 690; Lakatoš, *Ind. Slovenije*, str. 72—83; Kragl, *Zgodovinski drobec*, str. 298—309; Ivan Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču, Tržič 1957*, str. 280 sl. — 28. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 309/12; Spominski zbor-

nik Slovenije, str. 690. — Analiza bilansa III/1931, str. 28 in 29; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 74–75. — 29. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 309/8; Spominski zbornik Slovenije, str. 654–655; Kragl, Zgodovinski drobci, str. 308–309; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 80–81; Mohorič, Zgodovinu obrti in industrije v Trzinu, str. 287. — 30. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/3, 309/5; Spominski zbornik Slovenije, stran 679; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 77. — 31. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/6; Spominski zbornik Slovenije, str. 658. — 32. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/4; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 75–76. — 33. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1, 309/2, 309/4–309/12, 311/3, 311/5; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 9–31. — 34. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/9; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 17–18; Roža Ravnik, Ob petdesetletnici tovarne Stolc (Kamniški zbornik 1955, str. 237–244). — 35. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1. — 36. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1, 311/3. — 37. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/12, 311/3; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 23; Spominski zbornik Slovenije, str. 692. — 38. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/12, 311/3. — 39. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1, 309/2, 309/5, 309/8, 309/10, 309/12, 309/13, 311/1, 311/3, 311/5, 311/6; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 99–116. — 40. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/2, 311/3, 309/12; Analiza bilansa III/1931, stran 14–15; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 111; Spominski zbornik Slovenije, str. 636–637. — 41. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/2, 311/2, 311/3; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 110–111. — 42. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1; Spominski zbornik Slovenije, str. 681. — 43. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/3, 311/6; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 101; Gospodarski razvoj Maribora, stran 142. — 44. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/5, 311/3, 311/5; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 106; Spominski

zbornik Slovenije, str. 629. — 45. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1–309/4, 309/8, 309/10–309/13, 311/3, 311/7, 311/6, 309/7; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 147–159; Kladnik, str. 71–75. — 46. Glej op. 2. — 47. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/10, 311/6; Analiza bilansa III/1931, str. 50; Gospodarski razvoj Maribora, str. 69–70; Spominski zbornik Slovenije, stran 671–672. — 48. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/10, 311/7; Analiza bilansa II/1930, str. 193; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 148; Spominski zbornik Slovenije, str. 640. — 49. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1; Spominski zbornik Slovenije, str. 621. — 50. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/8, 311/3, 311/7; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 151–152. — 51. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1–309/5, 309/11, 311/6, 311/7; Kladnik, stran 98 do 93; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 130–137. — 52. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/2; Analiza bilansa IX/1937, str. 96; ib., II/1930, str. 105; III/1931, str. 176; Jože Sorn, Razvoj Papirnice Vevče, Ljubljana 1956; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 131–132; Spominski zbornik Slovenije, str. 646–647. — 53. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/2; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 133–134; Žetev svobode v Sladkem vrhu, Sladki vrh 1956, str. 15–23; Spominski zbornik Slovenije, str. 676. — 54. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1. — 55. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/2; Spominski zbornik Slovenije, str. 691–692; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 132–133. — 56. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/1; Spominski zbornik Slovenije, str. 660; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 134. — 57. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/10, 311/2; Analiza bilansa VIII/1936, str. 185–186; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 158–159; Spominski zbornik Slovenije, str. 691. — 58. Arhiv zbornice TOI, fasc. 309/10, 311/2. — 59. Arhiv zbornice TOI, fasc. 311/2; Lakatoš, Ind. Slovenije, str. 159.

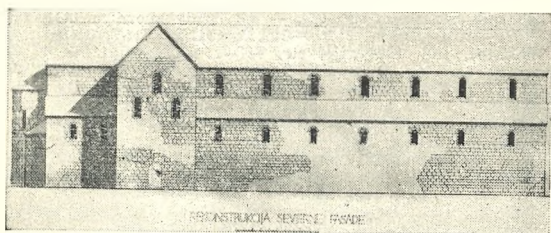
UMETNOSTNOGEOGRAFSKI POLOŽAJ ROMANSKE ARHITEKTURE NA SLOVENSKEM

DR. MARIJAN ZADNIKAR

Nenavadno mnogoličen umetnostnozgodovinski obraz slovenske zemlje je posledica njene zgodovinske usode, ki ga je soustvarjala, v nemajhni meri pa tudi odsev njenega izrednega geografskega položaja. Na jugu Srednje Evrope, kjer se Jadransko morje zajeda najgloblje v celino, leži Slovenija na stikališču Vzhodnih Alp z dinarskim gorskim sistemom in Panonskim nižavjem. Čez njo vodijo najkrajše poti iz zah. Evrope proti vzhodu in že od nekdaj so tod čez peljale važne prometne smeri ter so vodila pota ljudskih preseljevanj. Tu se končno stikajo, kakor nikjer drugje v Evropi, glavne evropske jezikovne oziroma narodne in kulturne skupine: romanska z zahoda, germanska s severa in od jugovzhoda slovanska, pri čemer predstavlja Slovenija najbolj proti zahodu pomaknjeno vejo južnih Slovanov. Na severovzhodu pa se dotika njenih meja celo skupina mongolskih Madžarov. Ta izjemni geografski položaj, ki je imel za posledico tudi posebno zgodovinsko usodo slovenskega ozemlja, ga označuje za izrecno prehodno zemljo, ležečo na eni izmed velikih evropskih cest narodov, za zemljo na prepihu, preko katere prehajajo vse mogoči vplivi, ki prinašajo s seboj tudi različne tokove iz velikih in kulturno vodilnih evropskih pokrajin in ne le iz njej sosednih dežel. Zato je razumljivo, da je njena umetnostna posest posebno v umetnostno-geografski luči

izredno zanimiva. Z večjim ali manjšim zamudništvom, ki je delež vseh kulturnih provinc in dežel v zatišju, je Slovenija v zgodovini vedno sledila glavnim umetnostnim tokovom, jih po svoje predelovala in jih z večjim ali manjšim uspehom sprejemala za svoje. Niso pa vsa umetnostna obdobja našla enako ugodnih tal, da bi se jih bila oprijela. Trikrat je doslej umetnost na Slovenskem slavila svoj zlati vek: v gotiki, ki se je s pozno stopnjo v XV. stoletju bogato razvila v vseh umetnostnih strokah ter se tako udomačila, da je n. pr. tu ustvarila v sestavu poslikanega »kranjskega prezbiterja« kar svojo posebno inačico,¹ drugič v baroku XVIII. stol., in končno z impresionizmom na pragu naših dni, s katerim je dosegla Slovenija poseben odtenek te evropske slikarske smeri, ki ni nikoli izgubil vonja po domači zemlji.

Že iz te bežne oznake poglobitnih uspehov starejše likovne umetnosti v Sloveniji sledi, da je bil njen umetnostni obraz vse doslej obrnjen pretežno proti Srednji Evropi zlasti v severozahodni smeri in le v prav majhni meri je prišlo nekaj lokalno omejenih pobud tudi od severovzhoda, medtem ko sta bila Balkan in z njim vzhodna smer v starejši slovenski likovni umetnosti popolnoma neaktivna in nista zapustila v njeni podobi nobenih potez. Tako je značaj zlasti še srednjeveške umetnosti na Slovenskem po pre-

Stična — rekonstrukcija severne fasade cistercijske bazilike

težni večini srednjeevropski razen tistih redkih izjem, ko je v posebnih pogojih likovna volja osamljeno posegla celo po vzorih še bliže virom vodilnih evropskih umetnostnih tokov.

Iz predromanske dobe se je v Sloveniji po našem dosedanjem znanju razmeroma malo ohranilo: nekaj kamnitih fragmentov s pletenasto ornamentiko,² dvojce delno ohranjenih skromnih zidanih kapel³ in dvojce preprostih figuralnih upodobitev v kamnu.⁴

Romansko obdobje pomeni za Slovenijo prvo pomembnejšo srednjeveško umetnostno manifestacijo in je spomeniško zlasti dobro izpričano v arhitekturi. Ohranjene plastike in skromni fragmenti slikarstva tega časa se dajo namreč prešteti na prste.⁵

Sakralna arhitektura je, kakor drugod po Evropi, glavna nosilka umetnostnih in monumentalnih momentov in je razvojno mnogo pomembnejša pa tudi neprimerno številnejša od profanih spomenikov, ki so se iz tega časa ohranili le v nekaterih jedrih najstarejših gradov. Časovno obsega romansko obdobje na Slovenskem v glavnem čas od sredine XII. do sredine XIII. stoletja, ko se pri naprednejših spomenikih, zlasti v zvezi s samostani, pojavijo prve gotske forme. Pri skromnejših stavbah pa, ki sodijo v območje ljudskega stavbarstva, se je obdržala romatika še v XIV. stol., saj je trdoživost stilov značilna za vse umetnostno provincialne dežele. Po ohranjenih spomenikih sodeč pomeni prva polovica XIII. stol. vsaj številčno pravo zlato dobo romanske arhitekture na Slovenskem. Stavbno gradivo tega obdobja je naravni kamen iz najbližje okolice gradbišča, s čimer prihaja v arhitekturi do izraza tudi geomorfološki značaj posameznih pokrajin. Urejena gradnja iz obdelanih kamnitih blokov, položenih v vodoravnem platenju, je prej izjema kakor pravilo in se omejuje le na ambicioznejše stavbe, včasih pa je pogojena tudi s kvaliteto kamna, n. pr. lehnjaka, ki se da dobro žagati. Opečna zidava se omejuje samo na panonsko področje severovzhodno od reke Mure. Prvotna strešna kritina so bile v gozdnatih in alp-

skih predelih skodle in ponekod tudi skril, v Primorju in na Krasu pa debele kamnite plošče. Kamnoseški znaki v obliki velikih latinskih črk in preprostih geometričnih likov so bili doslej ugotovljeni le na treh spomenikih iz sredine XIII. stoletja. Pri načrtovanju tlorisnih razmerij je bil sistem kvadrature uporabljen le v cistercijski baziliki v Stični iz sredine XII. stoletja, nekatere druge triladijske bazilike so organizirane že po sistemu triangulacije, medtem ko se zdi, da je večina skromnejših arhitektur, ki predstavljajo tudi večino spomeniške posesti tega časa, bila mnogo svobodnejše in preprosteje zasnovana.

Spomeniško vsaj delno še ohranjeni objekti predstavljajo nekako dobro polovico števila tistih cerkva, katerih obstoj je listinsko že izpričan v obeh romanskih stoletjih. Vse ohranjene stavbe je po prvotni funkciji in po tlorisnih posebnostih mogoče razvrstiti na posamezne tipsko zaključene skupine. Med njimi so n. pr. samostanske cerkve in triladijske bazilike kot primeri velikopoteznejše in večinoma glede na vzore importirane arhitekture popolnoma neodvisne od posameznih regionalnih posebnosti, ki pa so se zato tem bolj izrazile v preprostih podeželskih podružnicah in kapelah. Tako se umetnostno vodilna arhitektura ne ozira na pokrajinske posebnosti, preprostejše arhitekturne rešitve podeželskih cerkva pa, ki jih je ljudstvo večinoma samo gradilo, so se popolnoma udomačile ter se tako prilagodile pokrajini in njenim pogojem ter razmeram, da so postale kar pokrajinska značilnost in izraz določenega prostora. Seveda pa so sodelovale pri tem nastajanju regionalnih skupin poleg naravnih pogojev tal, klimatskih razmer in eventualne stavbne tradicije tudi vezi geopolitičnih enot ter vplivi velikih cerkvenih središč in zemljiških gospoščin. Za slovensko ozemlje je bila v tem smislu nedvomno zelo pomembna delitev na vplivna področja Salzburga in Ogleja z mejno črto na reki Dravi, kakor jo je bil določil Karel Veliki že leta 811. Salzburg predstavlja pri tem severni pol in vnaša vsaj posredno k nam arhitekturne posebnosti naravnost iz Srednje Evrope, medtem ko je evropski jug po posredovanju Ogleja, ki je bil misijonsko sicer aktivnejši, zapustil očitno manj sledov v posredovanju posameznih stavbnih tipov. Seveda pa pri tem vplivanju ne smemo prezreti vloge zemljiških gospošte, med katerimi je potrebno zlasti podčrtati vpliv, ki ga je imel v tej smeri n. pr. bavarski Freising; ta je imel na Slovenskem že od X. stoletja dalje svoja po-

sestva posebno na Gorenjskem, kjer se okrog Škofje Loke pojavlja neodvisno od štajerske regionalne skupine kot otok osamljena grupa cerkva s tako imenovanimi »vzhodnimi zvoniki«, ki so nastali tu le po posredovanju Freisinga in so se nekatere vaše podružnice še v gotski dobi s tem motivom zgledovale po svoji prafarni cerkvi. Po drugi strani pa je pojav nekaterih izrednih in osamljenih stavbnih tipov razložljiv s posredovalno vlogo naročnika, a potem taka nenavadna arhitektura ni našla posnemovalcev in je pokrajinsko razporejenje ni sprejelo za svojo ter je ni vključilo v svoj lastni umetnostni izraz.

Kratek pregled romanske arhitekture na Slovenskem, razvrščene po funkcionalnih in tlorisno tipskih vidikih na skupine, ki se značilno geografsko razporejajo, bi dal naslednjo podobo:

Med sakralno arhitekturo, ki je prostorno razvojno neprimerno pomembnejša in spomeniško številnejša od redkih ohranjenih profanih spomenikov, je od ožjih umetnostno-geografskih posebnosti in od stila prostora *redovna arhitektura* razmeroma malo odvisna, saj prinaša na to ozemlje nekatere na tujem izdelane stavbne tipe in različne arhitekturne in tehnične posebnosti ter novosti, ki se doma še dolgo potem niso oprijele tal. Ta arhitektura se kot glasnik sočasnih evropskih stavbarskih prizadevanj po svoji monumentalnosti in naprednosti močno loči od vsega, kar je vzporedno z njo nastajalo na tej zemlji iz lastnih sil in iz domače zmogljivosti, ki je ponavljala in vedno znova uresničevala to, kar smo sicer po neki poti nekoč prevzeli od drugod, in ker je ustrezalo našim potrebam in okusu, tudi že sprejeli za svoje. To prehajanje vzorov je lahko vzporedno z ostalimi kulturnimi tokovi sledilo smerem trgovskih in prometnih poti in je bilo odvisno od upravnih ali cerkveno-političnih vezi, lahko pa tudi od volje nekega naročnika.

V romanski dobi se je tudi Slovenija seznanila s stavbnimi prizadevanji in arhitekturnimi posebnostmi vseh glavnih skupin zahodnoevropskega redovništva, ki je bilo eden glavnih nosilcev arhitekturnega razvoja, med katerimi so benediktinci, cistercijani in kartuzijani kot stavbarji z že izdelanimi posebnostmi svojih samostanskih naselbin in zlasti še njihovih redovnih cerkva najvidnejši predstavniki tiste arhitekture, ki je bila v umetnostno vodilnih deželah zahodne Evrope prav tedaj na zmagovitem pohodu.

Na etničnem slovenskem ozemlju, ki je imelo v visokem srednjem veku precej večji obseg od današnjega in je obsegalo poleg osrednjih slovenskih pokrajin tudi še velik del Koroške, kjer so benediktinci v Št. Pavlu, na Osojah in v Millstattu že poprej osnovali svoje naselbine ter v njih ustvarili še danes dobro ohranjeno romansko arhitekturo, je bil benediktinski samostan v Gornjem Gradu, ustanovljen leta 1140, najmlajši. Nobena od gornjegrajskih benediktinskih stavb se do danes ni ohranila, ker je samostan že v XV. stol. prenehal in si je nova ljubljanska škofija v naslednjih stoletjih v njem urejala svojo drugo rezidenco. Po slikanih in zlasti še po pisanih arhivskih virih se da vsaj z verjetnostjo rekonstruirati stara redovna cerkev, ki jo je šele v XVIII. stol. zamenjala sedanja baročna. Bila je triladijska slopna bazilika z ravnimi lesenimi stropi brez prečne ladje in s tremi obokanimi apsidami na vzhodu, postavljenimi verjetno v ravni črti za zaključek vsake od treh ladij. Tako se bržčas ni oddaljila od sočasnih večjih župnijskih cerkva, kot jih bomo še omenili. Benediktinska arhitektura, ki je drugod po Evropi ustvarila toliko izrednih spomenikov, je torej v Gornjem Gradu ostala v mejah skromnosti, ko se je prilagodila umetnostni zmogljivosti svojega kulturnega

Spital — glavni portal (Foto: M. Zadnikar)

prostora. Po drugi svetovni vojni so v ruševinah baročnih traktov prišli na dan kamnoseško in plastično izdelani kamniti detajli, ki izvirajo iz nekdanjega križnega hodnika; ta je stal južno od cerkve. Gre za dele stebrov z bazami in kapiteli, ki so večinoma že rastlinski, deloma pa se na njih še pojavlja tista fantastična živalska motivika, polna neizčrpne domiselnosti, ki jo danes samo še občudujemo in je niti ne razumemo več in ki je bila v svojem času predmet tako ostre kritike nekaterih sodobnikov.

Ob tem kratek ekskurz: Zakaj je romanska arhitektura v Sloveniji, kar zaževa plastični okras, tako zelo skromna celo v primerjavi z evropskim povprečjem? Kje je ostal ves živalski svet z različnimi pošastmi in prikaznimi, kar jih je premogla fantazija srednjeveškega človeka? Odgovor je preprost: glavnih naročnikov tega plastičnega bogastva, ki doseže svoj vrhunec ob koncu XI. stol., škofijskih stolic in po Clunyju reformiranih benediktincev Slovenija ni imela, saj je komaj z ustanovitvijo svojih prvih samostanov sredi XII. stol. odprla vrata veliki evropski arhitekturi, ki pa so jo v tem času posredovali k nam že tisti strogi redovi, cistercijani in kartuzijani, ki so propagirali tako imenovano čisto arhitekturo in so odklanjali vse figuralno plastično bogastvo kot nepotrebno navlako, češ da moti zbranost duha. Gornjegrajski arhitekturni detajli iz sredine XIII. stol. se dajo torej v tej luči dobro pojasniti kot zadnji predstavniki nekoč po motiviki tako bogate umetnosti.

Cistercijani so v Stični in Kostanjevici postavili sicer različno arhitekturo, ki pa jo vendarle vežejo nekatere skupne redovne posebnosti. *Stična* je najpomembnejši spomenik romanske arhitekture na Slovenskem.⁶ Ustanovljena je bila leta 1136, cerkev pa posvečena šele dvajset let zatem. Kot njen graditelj je arhivsko izpričan neki »Mihael natione latinus«, ki je prišel skupaj s prvim opatom iz Francije. Celotni samostanski kompleks se je po tipičnem cistercijanskem talnem načrtu razvrstil okrog križnega hodnika, ki je bil sprva pritličen in lesen in so ga obokali šele v naslednjih sto letih z zgodnjegotskimi križnimi rebrastimi oboki. V vzhodnem traktu, ki je bil določen za menihe, je bila spodaj kapitelska dvorana, od katere sta se ohranili samo dve bifori, v nadstropju pa je bila meniška spalnica. Zahodni trakt je bil namenjen za konverze, južni gospodinjiskim prostorom, severnega pa je zavzemala cerkev. Celotni kompleks je bil obzidan, ob vhodu pa je stala tako imeno-

vana zunanja kapela, določena za tujce in za ženske, ki niso smele v samostan. Podolgovat prostor te kapele se je zaključeval s polkrožno apsido, ki je segala iz obzidja na vzhodni strani.

Od vse prvotne arhitekture pa se je v Stični pod baročno prevleko še najbolj ohranila samostanska cerkev. Z nekaterimi arheološkimi posegi ter s pregledom podstrešja, kjer je prvotno stanje še najbolj vidno, se da dobro rekonstruirati njena prvotna oblika. Bila je pravilno orientirana, sedem arkadnih parov obsegajoča triladijska slopna bazilika s prečno ladjo v višini glavne, korno partijo pa je sestavljal korni kvadrat z enako globokima kapelama ob straneh, vsi trije pa so bili zaključeni s polkrožnimi apsidami, ki so se začenjale v isti vrsti. Razen korne partije, ki je bila obokana z banjastimi oboki in v vseh treh apsidah s polkupolami, je bila vsa ostala stavba vključno križišče pokrita z ravnimi lesenimi stropi. Njena zunanjščina je dajala vtis po zemlji zleknjene stavbne gmote brez višinskega vzpona, ki ji ga je dal šele gotski zvonik.

V opisani obliki je stavba ponovila še stari clunjski talni načrt, preden je cistercijanski red po Bernardovem prizadevanju ustvaril svoj lastni tloris. Celotna zasnova, ki je bila prenesena k nam iz zahodne Evrope in pri nas ni našla posnemovalcev, predstavlja danes prav s svojo arhaičnostjo objekt evropskega zanimanja. Preprostost in skromnost njene arhitekture je nedvomno ustrezala domačemu razpoloženju, saj so bili zidani slopi in ravni stropovi pri nas skoraj dosledno v rabi vse do baroka.

Od Stične skoraj za sto let mlajša *Kostanjevica* pomeni v mnogih ozirih pravi prelom s tradicijo. Spremenil se ni samo tloris, ki je z ravnimi zaključki kornega kvadrata in dveh parov kapel ob njem prevzel že pravi bernardinski talni načrt, tudi zidane pravokotne sloye so zamenjali snopasto sestavljeni, v katerih so nakazani in združeni že vsi elementi obočne konstrukcije, ki je nadomestila ravne lesene stroye ravno tako, kakor so polkrožni loki stiških arkad odstopili tu svoje mesto šilastim in se je tudi kamnoseški in plastični okras, ki v Stični zaradi začetne strogosti redovnih in stavbnih določil še sploh ni smel biti uporabljen, tu že izredno bogato uveljavil, kar daje Kostanjevici še prav posebno umetnostno ceno.

Od štirih *kartuzijanskih* naselbin na Slovenskem sodijo v romansko dobo Žiče, Jurkloster in morda tudi še Bistra. Žiče so kot prva postojanka tega reda v Sr. Evropi med

vsemi najpomembnejše. Ustanovljene okrog leta 1160 so po vzoru francoske Vélike kartuzije, od koder so bile naseljene, uresničile tudi v arhitekturi svoje redovne posebnosti. Prva je v tem, da imajo menihi in bratje lajiki vsak zase svoj samostan s svojo redovno cerkvijo. Tako sta bila tudi v Žičah dva samostana: meniški ob koncu samotne doline pri Konjicah, naselbina konverzov pa, ki so oskrbovali tudi hospital, je bila dober kilometer vstran in je ta kraj po njihovem hospitalu dobil svoje današnje ime Špitalič. Druga posebnost, ki se očituje tudi v arhitekturi, pa izhaja iz načina redovnega življenja, ki združuje v enem samostanu zahodno-evropski coenobium z vzhodnjaškimi oblikami anahoretskega bivanja v redovni skupnosti. Arhitekturna posledica prvega je skupna redovna cerkev z majhnim križnim hodnikom, medtem ko zahteva samotno življenje vrsto med seboj strogo ločenih celic, ki so nanizane okrog vélikega hodnika, tako imenovane galileje majus.

Žički samostan je pričel po razpustu leta 1782 propadati in je danes razvalina. O njegovem nekdanjem sestavu pričajo le še stare grafike in risbe, marsikatero podrobnost pa nam bodo pokazala izkopavanja in očiščevalna dela, ki so se pred leti začela. Kakor vse starejše srednjeveške kartuzijanske cerkve je bila tudi žička enoladijska in obokana s križnimi rebrastimi oboki, ki so jih z južne strani opirali oporniki, na severni strani pa majhen križni hodnik. Posvečena je bila cerkev leta 1190. Za čas nastanka je bila ta arhitektura na danem ozemlju silno napredna, kar pa je razložljivo z direktno odvisnostjo od Francije kot matične dežele reda, od koder je bila tudi arhitektura presajena na naša tla. Izredna naprednost in za takratno slovensko umetnostno povprečje nenavadna kvaliteta pa se še bolj razodevata v cerkvi spodnjega samostana konverzov v današnjem Špitaliču, ki je še dobro ohranjena. Tudi ta je vsa obokana in se ponaša z vrsto kamnoseških izdelkov, pa naj gre samó za profiliran talni zidec ali pa za posamezne člene obočnega sestava. Dva romanska portala z visokimi brstnimi kapiteli pa odpirata vrsto zanimivih umetnostnozgodovinskih vprašanj in se potegujeta z najnaprednejšimi evropskimi primeri podobnega rastlinskega okrasa, ki izdaja prebujeni čut za naravo in umetnikov novi odnos do sveta, za časovno prvenstvo.

Od *jurkloštrske* kartuzije, ki je bila prvič ustanovljena leta 1174 in jo je po propadu leta 1209 obnovil Leopold VI. Babenberžan, je ohranjena edino še cerkev. Tudi ta je

Smartno na Pohorju — zunanjščina cerkve z vzhodnim zvonikom (Foto: M. Zadnikar)

enoladijska in obokana s križnimi oboki z rebri kvadratnega prereza. Njena arhitektura se po Leopoldovem posredovanju veže na nižjeavstrijske vzore in je z načinom obokanja, ki je bil v svojem času pri nas še popolna novost, vplivala na nastanek tako imenovane »laške skupine« v naši poznoromanski arhitekturi, ki se omejuje na ozemlje nekdanjega laškega gospostva tostran in onstran Save.⁷

Pri leta 1255 ustanovljeni kartuziji v Bistri pri Vrhniki lahko le na podlagi časa njenega nastanka sklepamo na njeno še romansko jedro, ker nam arhivsko gradivo ne daje trdnejše opore, ohranjene stavbe pa so vse iz poznejšega časa. Historični tloris, posnet leta 1793, preden so cerkev podrli, pa bi kazal na to, da je bila ta prvotno tudi enoladijska in da so jo šele v baroku razširili v triladijsko.

Naslednjo skupino romanske arhitekture na Slovenskem sestavljajo neredovne *triladijske bazilike*. Značilno zanje je triladijsko vzdolžno telo v bazilikalnem medsebojnem višinskem razmerju, ki se brez prečne ladje zaključí na vzhodu s tremi apsidami v isti črti. Ladje delijo v prostoru polkrožne arkade na zidanih slopih in so vse ravno krite ali pa so imele celo odprta ostrešja. Edinole polkrožne apside so obokane s polkupolami. Te stavbe se ne omejujejo na določene pokrajine in ne kažejo regionalnih posebnosti, vsaj v osnovnih tipih ne, temveč se vsi slovenski primeri po svojem arhitekturnem konceptu uvrščajo v skupino podobnih cerkva, kot jih srečavamo v tem času v severni Italiji in v južni Nemčiji, pa po vsej Avstriji in preko Madžarske tja v Dalmacijo. Po taki

pretežni geografski razširjenosti jih lahko na splošno označimo za srednjeevropske in v primeri z bogatejšimi in bolj kompliciranimi zasnovami v zahodni Evropi za še vedno razmeroma skromne, čeprav se ponajso v nasprotju z množico enoladijskih stavb s tremi ladjami. V to vrsto sodijo poleg stare, v baroku podrte ljubljanske stolnice tudi še jedra obstoječih župnijskih cerkva v Mariboru, Ptuj, Starem trgu pri Ložu, Šmarju na Dolenjskem in v Mošnjah pri Radovljici. Seveda se med seboj razlikujejo v nadrobnostih in v izvedbi ter po času nastanka, tako da jih nikakor ne moremo pripisati isti stavbarski delavnici, vendar je njihov osnovni tip isti. Posebnost, ki je niti v tem bežnem pregledu ne gre zamolčati, je med njimi ptujska cerkev, ki ima na zahodni strani v širini glavne ladje še nekak nadstropni podaljšek, kjer je bila na empori urejena posebna kapela s pogledom v cerkev. Ptuj je bil v srednjem veku salzburški in omenjeni prostor nad vhodno lopo je bil pripravljen za nadškofa, kadar je kot zemljiški gospod obiskal svojo ptujsko posest. Ta »zahodna empora« je podobna oni na Krki na Koroškem, ki je bila tudi neposredno odvisna od Salzburga in tako je Ptuj skupaj z njo primer arhitekturne odvisnosti od kulturnega središča, hkrati pa tudi odsev določenih funkcionalnih potreb v arhitekturi.⁷

Večina vseh romanskih cerkva na Slovenskem pa pripada enoladijskim stavbnim tipom. Po obliki oltarnega prostora se spet dele na posamezne skupine, tako na tiste s polkrožnimi absidami, s kvadratnimi presbiteriji in z vzhodnimi zvoniki.

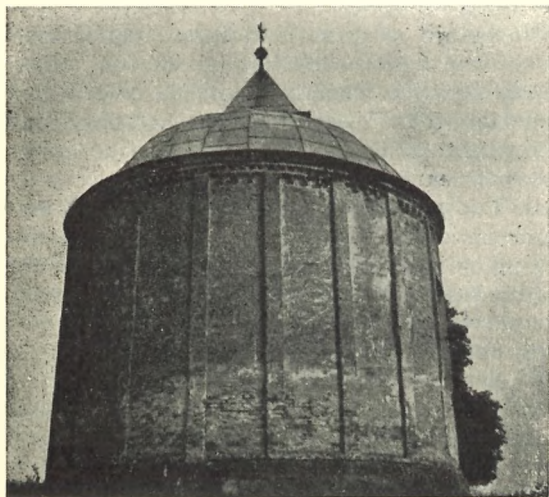
Enoladijske stavbe s *polkrožnimi absidami* so od vseh najbolj popularne, čeprav zaradi

svoje skromnosti v razvoju zahodnoevropskega stavbarstva nimajo pomembnejšega mesta. Značilna zanje je vzdolžno pravokotna ladja, ki je bila dosledno ravno krita z lesenim stropom, polkrožna apsida pa obokana s polkupo. Edino izjemo med vsemi predstavlja Zgornja Draga v bližini Stične, ki je v ladji obokana z dvema križnima kupolastima obokoma na prečni oprog in katere apsida je zunaj preprosto kamnoseško okrašena. Ta izjemnost pa se da z veliko verjetnostjo razložiti z arhivskimi viri, ki poročajo o stiskem stavbeniku Mihaelu, za katerega zgodovinski momenti kažejo na to, da je tudi omenjena podružnica njegovo delo.

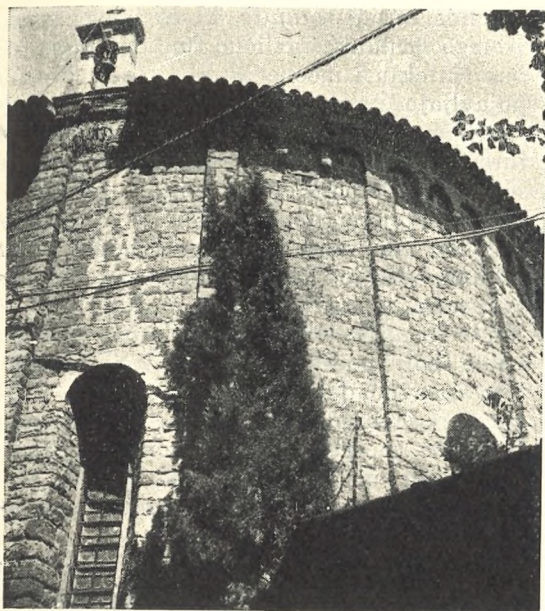
Bolj kakor umetnostni moment je pri teh stavbah zanimiv njihov geografski položaj, saj se omejujejo pretežno na bivšo Kranjsko, torej na jugozahodne in na osrednje predele Slovenije, kar je morda razložljivo celo z bližino Ogleja, vsekakor pa predstavlja uveljavitev južnega pola. Ta ugotovitev se dobro sklada tudi z evropskim položajem, kjer so polkrožne abside pretežno delež evropskega juga ali pa vsaj kažejo na svoja južna izhodišča in takó izdajajo kontinuiteto starokrščanske tradicije.

Po svojem severnem izhodišču, — saj imajo svoje pravzore celo v lesenem stavbarstvu, ki je evropskemu jugu tuj in ne prenese oblih oblik — pa so pravi protipol polkrožnim absidam *kvadratni presbiteriji*, ki se omejujejo predvsem na severne evropske dežele in — kot bi bila Slovenija Evropa v malem — na slovenskih tleh spet na njene severne predele, to se pravi na ozemlje nekdanje Štajerske in Koroške. Tu nastopajo več ali manj strnjeno v skupini, ki je umetnostno-geografsko pogojena. Kjer pa naletimo južno od Save na tak presbiterij, se da kot pojav vsakokrat razložiti s čisto določenim vplivom ali celo z direktnim prenosom. S križno rebrastimi oboki — večinoma so bili ti presbiteriji prvotno ravno kriti ali pa redkeje obokani z vzdolžno banjastimi oboki — se je oblikovala pod že poprej omenjenim vplivom Jurkloštra na ozemlju laškega gospostva v prvi polovici XIII. stol. posebna skupina cerkva, od katerih imajo nekatere nad takó obokanimi presbiteriji pozidan zvonik, s katerim pa se že uvrščajo hkrati v naslednjo skupino.

Po svoji geografski razprostranjenosti so morda najbolj zanimive tiste stavbe, ki imajo nad kvadratnim presbiterijem pozidan zvonik v obliki tako imenovanega *kornega ali vzhodnega zvonika*, ker stoji pač vzhodno od ladje, torej za zvonik na nenavadnem

Selo v Prekmurju — zunanjščina rotunde (Foto: M. Zadnikar)

Koper — baptisterij (razčlenitev stene) (Foto M. Zadnikar)

mestu. Kot logično in teritorialno neprekinjeno nadaljevanje koroške skupine, ki je pomembna v tej vrsti celo v evropskem merilu, sledi ta zanimivi in po svojem izvoru še nepojasnjeni tip romanske enoladijske cerkve toku reke Drave proti vzhodu, dokler ga, v nasprotju z njo, ne zadrži v neprekinjenem razvoju v tem času še slabo naseljena in težko prehodna pokrajina velikega dravskega gozda, da se usmeri proti jugu v Mislinjsko dolino ter po njej in po Savinjski dolini do Save, kjer doseže ta skupina ob izlivu Savinje v Savo z nekaj spomeniki svojo najbolj proti jugovzhodu pomaknjeno točko v vsem evropskem gradivu.⁹ Kakor je ta skupina tesno povezana s pokrajino in je izraz razpoloženja tega kulturnega prostora, ki so ga oblikovale različne silnice, pa se ti zvoniki pojavijo na Slovenskem popolnoma neodvisno od svoje štajersko-koroške skupine: prvič okrog Škofje Loke, kjer je bila že v X. stol. osnovana freisinška posest in je tako prenos tega stavbenega tipa iz Bavarske po tej poti več kot na dlani, drugič z enim samim znanim primerom v Šmarjeti na Dolenjskem, ki je spet na ozemlju freisinške dolenjske posesti, potem pa še v Veliki Nedelji na Štajerskem in v že gotški obliki v Murski Soboti v Prekmurju, kamor je ta tip zašel brez vmesnih teritorialnih posrednikov verjetno po nekih še ne pojasnjenih osebnih prizadevanjih.

Če pomenijo kvadratni prezbiteriji in vzhodni zvoniki severno komponento v ro-

manski arhitekturi na Slovenskem in se je po drugi strani ravninska Panonija uveljavila predvsem z opečno gradnjo ter z nekaterimi posebnostmi, ki bi jih lahko imenovali variacije na isto temo, potem se še mnogo bolj kakor v polkrožnih apsidah izraža južni pol v tako imenovani »istrski skupini«. Ta se omejuje na skrajni jugozahodni in zahodni del Slovenije in posega iz Istre preko Krasa na Vipavsko ter po dolini Soče navzgor prav pod vnožje Julijcev, kjer se še vedno ob ohranitvi tipičnega tlorisa romanska stavba veže že z gotskimi elementi in tako ta skupina ne samo geografsko, temveč tudi stilno izzveni. Gre namreč za izredno skromne stavbe, ki se v svojem istrskem izhodišču izražajo v neometani kamniti gradnji in jih pokrivajo debele skrli ter se tako na zunaj skoraj ne razlikujejo od ljudskih bivališč. V tlorisu obsegajo enoten pravokotnik, ki je pokrit z ravnim lesenim stropom in je le njegov skrajni vzhodni del presvoden z nizkim banjastim obokom tako, da nastane od ladje nekoliko ožji in nižji oltarni prostor. Zanigrad v Slovenski Istri je najbolj tipičen predstavnik te najbolj samonikle in na zemljo vezane arhitekture.

Poleg pravkar omenjenih enoladijskih stavb »istrske skupine« pa moramo vanjo uvrstiti še eno izredno arhitekturo: *Hrastoolje*, ki so zlasti zaslovene s svojimi ikonografsko zanimivimi poznogotskimi freskami iz domače

Libeliče — kostnica (Foto: S. Vrišer)

istrske delavnice. Stavba, ki stoji od konca XVI. stoletja dalje sredi visokega utrjenega obzidja, je pozidana na živi skali in je sicer v merah majhna, pa vendar učinkuje po svoji stavbni zasnovi naravnost monumentalno. Postavljena je na enotnem tlorisnem pravokotniku, iz katerega sega na vzhodni strani le majhna poligonalna apsida, na zahodu pa iz osi pomaknjen zvonik. Notranjščina je s tremi pari polkrožnih lokov na zidanih okroglih stebrih razdeljena v tri ladje, ki so obokane z banjastimi oboki in je obok v srednji ladji le zaradi njene večje širine, ki zahteva tudi večji radij obočne banje, višji od stranskih dveh. Stranski ladji se zaključujeta s plitvima apsidama v debelini vzhodne stene tako, da zunaj sploh ne izstopata, srednja apsida pa je globlja in je znotraj polkrožna, zunaj pa poligonalna. S takó tipično oblikovano vzhodno partijo spominja stavba na nekatere druge istrske spomenike in zlasti še na starokrščansko baziliko v Poreču, ki ji je verjetno služila za vzor, čeprav ju loči vsaj šest stoletij. Preko nje se vežejo Hrastovlje na starejše bizantinske, ravenatske in sirijske vzore, največ iz zgodnjega srednjega veka. Vse to pa znova potrjuje, kako različna izhodišča in vplivna področja so se v srednjem veku stikala na tako majhnem koščku evropskega zemljevida, kot ga zavzema Slovenija.

Poleg doslej opisanih stavbnih tipov, ki so vsi več ali manj pokrajinsko vezani in značilni in prav zato tudi umetnostno-geografsko še posebej zanimivi, je romanska doba zapustila v Sloveniji še nekaj arhitekture, ki se jih ne da kar tako uvrstiti v določene regionalne skupine, saj imajo svoja posebna izhodišča. Med njimi zavzemajo

posebno mesto *rotunde*, ki so imele v času svojega nastanka različne funkcije in se tudi po arhitekturi močno razlikujejo med seboj, pojavljajo pa se sporadično na vsem slovenskem ozemlju. S svojo opečno arhitekturo, bogato z lizenami razčlenjeno zunanjščino ter s stenskimi nišami in s kupolo v notranjščini se ponaša *Selo* v Prekmurju, ki kaže na vzore v severovzhodni smeri, medtem ko je *Spodnja Muta* popolnoma preprosta in ravno krita. V Kopru je rotunda S. Elio ob pomanjkanju vsakršnih stilno bolj podrobno opredeljivih detajlov teže časovno določljiva, lahko pa je s plitvimi poševnimi oporniki še iz predromanske dobe, medtem ko z lizenami razčlenjeni baptisterij ob stolnici jasno izdaja svojo zrelo romansko arhitekturo in ne skriva mediteranske provenience.

Posebna funkcija je bila v romanski dobi dodeljena *kostnicam ali karnerjem*, na pokopališčih postavljenim majhnim okroglim stavbam, najraje na pol pomaknjenim v breg, katerih spodnji prostor je kot nekaka kriptna služil za shranjevanje kosti, ki so prišle na dan ob prekopavanju grobov, zgoraj pa je bila navadno Mihaelu posvečena kapela. Od mnogih, ki o njih poročajo arhivski viri, so se ohranili le še trije. Arhitektonsko je s svojim obokom, ki se preko delavniške sorodnosti veže na Svibno in z njim na »laško skupino«, najbogatejši karner na Gorenjem Mokronogu, medtem ko sta ostala dva v Libeličah in v Jarenini ohranila le še svojo preprosto romansko zunanjo podobo.

V okviru gradov so bile nujni sestavni del tudi *grajske kapele*. Nekatere med njimi so ponovile že iz samostojnih sakralnih stavb dobro znane osnovne tipe, druge pa so prevzele izredne oblike, ki so ustrezale posebnim nalogam teh kapel v sestavu grajskih kompleksov. Tako n. pr. kapela na gradu *Turjak*, ki je bil zaradi turških vpadov po velikem potresu v XVI. stoletju zvečine na novo pozidan, še do danes ohranila svojo prvotno srednjeveško podobo. V romanski dobi je bila naslonjena s polkrožno apsidno na obzidje in je bila v ladji ravno krita, apsida pa obokana s polkupolo.

Izreden spomenik pa predstavlja dvonadstropna kapela na *Malem gradu v Kamniku*, ki je nastala pod Andechs-Meranci pred letom 1250. Spodnja kapela ima pravokotno ladjo in ožji kvadratični prezbiterij, zgornja pa ima polkrožno apsidno. Pod prezbiterijem spodnje kapele je kriptna, tako da je stavba v svojem vzhodnem delu pravzaprav trinadstropna. Kriptna in nadstropna kapela sta iz spodnje dostopni po stopnicah v de-

Prem — zunanjščina gradu (Foto: M. Zadnikar)

belini sten. Likovno jo bogatijo portal spodnje kapele in oba steburna slavaloka, ki pa hkrati zapletajo problematiko njenega stavbnega razvoja. Dvonadstropnost izhaja iz stroge delitve stanov, pri čemer je bila zgornja kapela dostopna le grajskim lastnikom naravnost iz stanovanjskega dela gradu po posebnem hodniku, spodnja pa je bila dostopna tudi drugim. Po osnovnem stavbnem konceptu spominja objekt na Schwarzhof v Porenju, le da je v arhitektonskem pogledu seveda mnogo skromnejši, vendar pa kljub temu še vedno eden najzanimivejših primerov romanske arhitekture na Slovenskem, ki še vedno čaka na podrobnejšo obdelavo.

Med izrednimi primeri, ki se jih ne da uvrstiti v nobeno regionalno pogojeno skupino, je tudi svojevrstna stavba na *Gradu pri Slovenjem Gradcu*. Postavljena na mestu nekdanjega gradu, na katerega spominja še ime hriba, na katerem stoji, in pa samostojen stolp, ki služi danes za zvonik, je pred barokizacijo obsegala samo enoten, na tlorisnem kvadratu zgrajen prostor brez prezbiterija. Štirje križno rebrasti oboki slone na mogočnem osrednjem monolitnem marmornem stebru, ki je v konstruktivnem in v estetskem oziru odločilni element te arhitekturne prostornine. Z izredno visokim portalom, ki ima že rahlo zalomljen vrh in brstne kapitele, s profilom reber in z nizko, potlačeno bazo osrednjega stebra se da stavba datirati z zadnjo romaniko okrog l. 1240, zgodovinski momenti pa kažejo na to, da je bil pobudnik njene izredne arhitekture oglejski patriarh Bertold kot tamkajšnji zemljiški gospod po rodbinski plati in v svojem času osrednja osebnost slovenske zgodovine. Neposredni vzori za to stavbo niso znani, malo verjetno pa je, da bi se bila zgledovala naravnost po svojih številnih sorodnikih na daljnem Gotlandu.¹⁰

Profana arhitektura, ki se je iz romanske dobe na Slovenskem ohranila le v jedrih nekaterih najstarejših gradov, je ne samo maloštevilna, temveč tudi za neprekinjeni razvoj arhitekture kot oblikovalke prostora manj pomembna od sakralne, ki je nosilka umetnostnih momentov. Profani spomeniki so, kakor drugod po Evropi, tudi v Sloveniji še razmeroma slabo proučeni, saj je bila doslej v tem pogledu sistematično preiskana le Dolenjska.¹¹ Že dosedanje ugotovitve pa kažejo, da se slovensko gradivo ni oddaljilo od značaja, ki so ga imeli gradovi drugod v Srednji Evropi. Stolpasti grad je tudi tu prva osnovna oblika, katero so le redko zamenjale obsežnejše stavbne zasnove, ki spo-

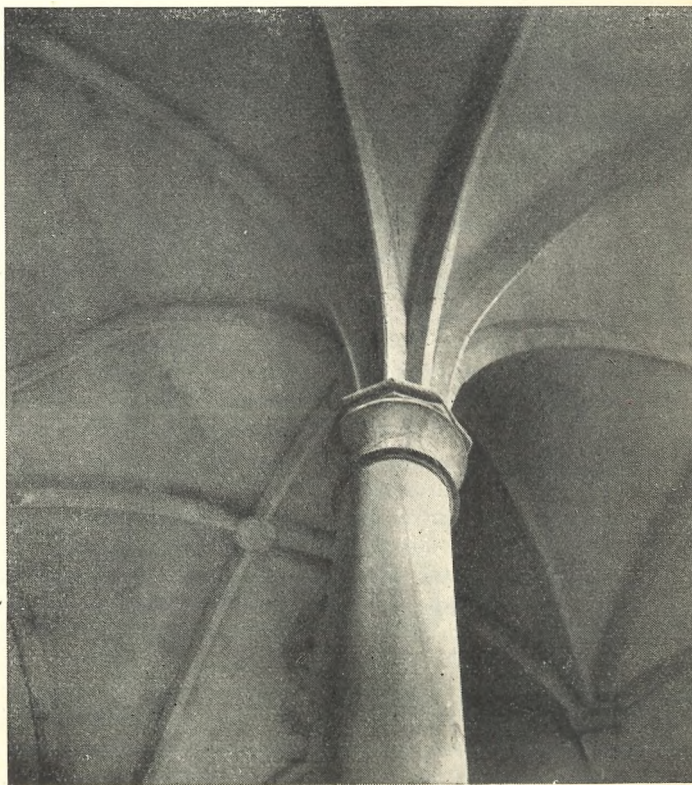
minjajo na stanovanjsko udobneje urejeni palas. Obe obliki je seveda k nam zaneslo tuje plemstvo, ko si je tu kot zemljiški gospod ustvarjalo svoja gospodarska in obrambna oporišča.

Najčistejši primer stolpastega gradu predstavlja tako imenovani »zgornji stolp« na *Kranclju nad Škofjo Loko*, ki so ga pozidali freisinški škofje v središču svoje gorenjske posesti. V tlorisu kvadratni stolp, postavljen na dominantnem položaju nad sotočjem dveh dolin, je bil obdan z zidom in z jarkom ter zaradi večje varnosti dostopen šele v nadstropju. Naseljen je bil še v XV. stoletju.

Stolpasta jedra so imeli tudi gradovi, ki so jih pozneje povečali z novimi trakti, kot n. pr. Stari grad pri Novem mestu, Čretež, Klevevž, Mokronog, Pišce, Žužemberk itd. Tradicija stolpastega gradu pa se je ohranila tudi še v gotško dobo.

Med gradovi, ki niso bili samo iz stolpa, temveč so imeli tudi že na večji talni ploskvi pozidan stanovanjski del, palas, je bil eden najpomembnejših grad *Planina nad Sevnico*, kjer je v razvalinah še dobro vidna vrsta zazidanih romanskih oken v dolgi severni fasadi. — V prvotni zasnovi in neometani kamniti gradnji je še zelo dobro

Grad pri Slovenjem Gradcu — osrednji steber z obokom
(Foto: M. Zadnikar)

ohranjen grad *Prem* na Notranjskem, ki obsega dvoje v topem kotu drug na drugem postavljenih dvonadstropnih traktov, ki se nadaljujeta v obzidje, katero oklepa dvorišče. V pritličju je obokan prostor z dvema polama križnih obokov z rebri kvadratnega prereza. — Zaradi večjih prezidav je manj jasno prvotno stanje gradu *Cmurek* nad Muro, kjer pa se je in situ ohranil še eden njegovih zunanjih portalov s pleteninasto okrašenim polkrožnim timpanonom iz sredine XII. stol.¹² — Podrobne raziskave in izkopavanja bi tem redkim spomenikom romanske profane arhitekture na Slovenskem vsaj v arheološkem pogledu pridejala nedvomno še nove primere.

Kakšen je po vsem tem delež Slovenije v okviru Evrope, kar zadeva romansko stvarstvo? Skladno z njenim zemljepisnim položajem in zgodovinsko usodo je tudi njena romanska arhitektura po svojem značaju srednjeevropska. Svoje skromno umetnostno povprečje je presegla le takrat, kadar je po redovnih ali osebnih zvezah posegla za vzori daleč od svojih meja v umetnostno najnaprednejših deželah takratne Evrope. Umetnostnozgodovinska vrednost in pričevalnost ohranjenega gradiva pa ni v iskanju njegovih absolutnih umetnostnih kvalit, temveč v tem, kako se je ta zemlja odzvala

na posamezne evropske arhitekturne pobude in kako jih je po svoje predelala ter jim dala lastni izraz. Umetnostno-geografska vprašanja prihajajo torej tu predvsem do izraza in le v tej luči lahko vzbudi slovensko gradivo kot celota evropski znanstveni interes.

OPOMBE

1. F. Stelc: *Monumenta artis slovenicae* I, Ljubljana 1935.
- 2. F. Stelc: Predromanski ornament iz Slivnice, *Razprave Slovenske Akademije znanosti in umetnosti* v Ljubljani, II, Filozofsko-filološko-historični razred, 1944, 347 do 363; E. Cevc: Predromanski pletenini iz Batuj, *Arheološki vestnik* I, 1–2, Ljubljana, 1950, 136–145.
- 3. F. Stelc: Vorromanisches aus Slowenien, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte*, Band I, Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt 1952, 367–382.
- 4. E. Cevc: Dvoje zgodnjerednjeveških figuralnih upodobitev na slovenskih tleh, *Arheološki vestnik* III/2, Ljubljana 1952, 214–249.
- 5. E. Cevc: Romanski Marijin kip v Velesovem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta I, Ljubljana 1951, 86–118; isti: Mojster solčavske Marije, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta III, Ljubljana 1955, 105–146.
- 6. M. Zadnikar: Romanska Stična, *Razprava SAZU* IV/5, Razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana 1957.
- 7. E. Cevc: Nova umetnostnozgodovinska odkritja v Ptuj, *Zgodovinski časopis* VI–VIII, Ljubljana 1952–53, 301–329; M. Zadnikar: Ptujška župna cerkev v romanski dobi, *Ptujski zbornik* 1895–1953, Ptuj 1953, 39–49.
- 8. M. Zadnikar: Problem »laške skupine« v naši poznoromanski arhitekturi, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta V, Ljubljana 1959, 209.
- 9. M. Zadnikar: Romanski vzhodni zvoniki na Slovenskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta III, Ljubljana 1955, 55–104.
- 10. M. Zadnikar: Srednjeveška arhitektura na Gradu pri Slovenjem Gradcu v luči zgodovine in novih odkritij, *Kronika — časopis za slovensko krajevno zgodovino* IV/3, Ljubljana 1956, 156–169.
- 11. I. Komelj: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta I, Ljubljana 1951, 37–85.
- 12. M. Zadnikar: Portal s pleteninasto ornamentiko na cmureškem gradu, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta III, Ljubljana 1955, 147 do 160.

MARIBORSKI MESTNI GRAD

(Stavbno-zgodovinska skica)

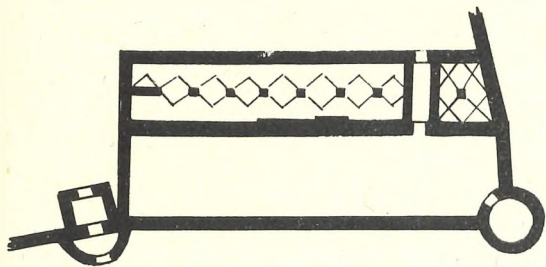
JOZE CURK

Kot pove že podnaslov, je namen članka predvsem vnesti nekoliko več jasnosti v stavbno-zgodovinski razvoj mariborskega mestnega gradu. Zato v njem obširneje obravnavam samo problematično kronologijo nastajanja posameznih arhitektonskih enot, ki združene tvorijo sedanji grajski stavbni kompleks, ne opisujem pa sedanjega stanja gradu. Da pa bo nastanek in razvoj sedanjega mestnega gradu razumljivejši, segam nekoliko nazaj, da v skopih obrisih prikažem razvoj Maribora kot trdnjavskega oporišča na pragu nižin Srednjega Podravja.

Začetek Maribora je iskati v trdnjavi na Piramidi, kopastem griču severno od mesta, katere gradnjo je narekovala državna obrambna organizacija nestabilne vzhodne meje. Nastanek trdnjave, ki je ščitila brod, nekoliko kasneje pa most preko Drave in varovala vhod v Dravsko dolino, je treba staviti na začetek XII. stol., v čas torej, ko

so nastajale tudi druge trdnjave vzdolž madžarske meje: Ptuj, Radgona, Lipnica, Cmurek itd.

Graditelj trdnjave je bil najverjetneje Bernard Sponheimski, mejni grof Dravske marke, ki se enkrat imenuje tudi Mariborski. Po njegovi smrti l. 1147 so ga nasledili Traungau, za temi pa l. 1193 Babenberžani. Že Traungau so imeli na gradu svoje ministere, ki so se po njem imenovali gospodje Mariborski. Leta 1181 se omenja v admontski davčni knjigi »Marchburg oppidum inferius et superius«, torej se že omenjata grad in naselje, ki se je razvilo pod njim ter prevzelo njegovo ime. Pred l. 1209 je Maribor postal trg in l. 1257 se že imenuje »civitas«. Prvi mestni pečat iz l. 1295 dokazuje, da je bilo mesto v drugi polovici XIII. stol. že utrjeno z obzidjem. Obrambna funkcija gradu se je v teku XIV. stol. prenesla na mesto, ki je prevzelo trdnjavsko in tudi

Tločrt mariborskega mestnega gradu iz leta 1478

upravno vlogo gradu. Grad sam se je spremenil v mestno predstražo in opazovalnico. Vojvode so si v nastajajoči mestni trdnjavi zgradili že najkasneje v sredini XIII. stol. svoj mestni grad, katerega lega se da samo splošno fiksirati v zahodni del mesta, v bližino Koroških vrat. L. 1495 se ta grad omenja kot »die alte Purgkh«, kar že predpostavlja obstoj novega mestnega gradu v severovzhodnem delu mesta. Še celo leta 1578 so bili ohranjeni ostanki starega gradu, ki je bil gotovo utrjen tudi proti mestu, nato pa je izginil iz zgodovine.

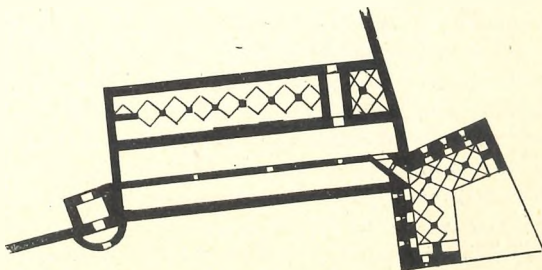
Med tem časom je stari grad na Piramidi kot mestna predstraža in opazovalnica vegetiral. Leta 1378 so izumrli močno zadolženi vitezi Mariborski. Kot grajski oskrbniki so jim sledili Schärffenbergi do l. 1386, Hugo Devinski do l. 1399, nato Wallseeji do l. 1465. Kaže, da je bil grad tedaj v zelo slabem stanju, ker so ga Wallseeji morali l. 1434 generalno popraviti. Ko so se končno tudi Wallseeji gospodarsko izčrpali, so grad prevzeli njihovi upniki gospodje Grabenski, ki so ga imeli v lasti skoraj 100 let, do l. 1556. Leta 1528 je v grad udarila strela in je v celoti pogorel. Na starih temeljih je bil nato zgrajen nov grad v obliki, kot jo kažejo slike iz XVII. stol. V začetku XVII. stol. je bil grad zelo zanemarjen. Leta 1605 so vanj stacionirali čete, ki so grad po ugotovitvah strokovne komisije iz l. 1611 do kraja zdemolirale. Ali je bil grad po l. 1612 še kaj obnavljan, se ne ve. Leta 1750 so ga dobili grofje Brandisi, ki so ga l. 1784 podrli ter njegov material porabili za zidavo gradu Betnave. Bregovi Drave so z odstranitvijo gradu izgubili enega svojih starih simbolov deželne varnosti.

*

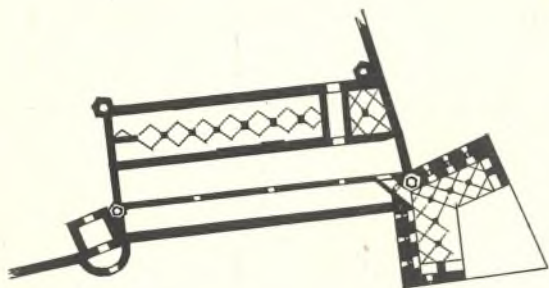
Severovzhodni vogal mesta je bil utrjen konec XIII. stoletja. Na stičišču severnega in vzhodnega obzidja je stal okrogel stolp, ki se izrecno omenja l. 1380. Južno od njega so bila na mestu, kjer je severovzhodna

cesta zapuščala mesto, med leti 1305–1315 s pomočjo Vetrinjskega samostana zgrajena štirietažna stolpasta Graška vrata, ki so bila ca. 1467 opremljena s polkrožnim barbakanom. Ker je obzidje obtekal ca. 30 m širok in 8 do 14 m globok jarek, so bila vrata opremljena z dviznim mostom. Na mestu današnjega gradu sta stali hiši Gregorja Maura in njegove sestre Marjete, vdove po Urbanu Peku, ki sta se morali umakniti, kakor govori listina cesarja Friderika III. iz l. 1478, novo nastajajoči grajski stavbi. Novo zgrajeni grad je bil vključen v organizem mariborskih mestnih utrdb kot oporišče severovzhodnega mestnega ogla. Grad je bil izraz stremljenj druge polovice XV. stoletja po večji udobnosti in se je v tem svojstvu prilagodil spremenjenim prometnim in gospodarskim pogojem poznega srednjega veka.

Gotska gradnja je ohranjena kot jedro sedanega grajskega stavbnega kompleksa ter je v tločrtu jasno vidna. Na skoraj 2 m debelih zidovih se je dvigalo dolgo preprosto poslopje. Delitev njegove kleti in pritličja z vrsto mogočnih kvadratnih slopov je še prvotna. V prvem nadstropju so poznejše predelave prvotno prostorno delitev zabrisale. Vidni so še sledovi stopnic, ki so povezovali obe stanovanjski etaži. Kot dokazuje na podstrešju ohranjeni naslikani gotški zidec, sestavljen iz šilastoločnih lokov, je bila stavba od vsega začetka sedanje višine. Na severu je grad segal na mestno obzidje, kot dokazuje ozka strelna lina v severni steni mezzanina, ki je danes zazidana, pa je imela gotovo par nekoliko vzhodnejše. Če je severno obzidje resnično imelo predzidje, kot to domneva Paul Schlosser, čeprav za to nima nobenih dokazov, je moralo biti zelo nizko. Med vzhodnim mestnim obzidjem in gradom nastalo medzidje je proti jugu zapiral raven zid, ki je tekkel do Graških vrat. V medzidje je vodil vežast prehod, ki še danes opravlja to funkcijo, iz medzidja pa verjetno prvotni vhod v grad. Jasno in mogočno se je moral dolgi, ozki

Tločrt mariborskega mestnega gradu iz druge polovice XVI. stoletja

Tločrt mariborskega mestnega gradu iz let 1601—1612

in visoki grajski blok dvigati s svojo silno sedlasto streho nad množico meščanskih hiš.

Turška oblega septembra 1532. leta je mestno obzidje močno poškodovalo. Treba ga je bilo obnoviti, okrepiti in prilagoditi novi tehniki napada in obrambe. Delo so prevzeli Italijani, v katerih domovini je dozorela nova utrdbeni umetnost. Z delovanjem Domenica dell'Allia je bila preko Graza prenesena v Maribor. Obnova mestnih utrd in njih modernizacija se je začela l. 1555. Med leti 1556—1562 je zrastle na mestu starega okroglega stolpa sestra Mlinarske bastije v Fürstenfeldu, mariborska bastija. Njeni graditelji so bili Andrea dell'Allio, Andrea de Lago, Peter de Pignato in Waltein iz Trebnja. Pomaknjena globoko v mestni jarek, je s svojimi topovi lahko »česala« vzhodno in severno mestno obzidje. Njena krona je ležala ca 10 m nad jarkom, njen plato je obtekal močan paličast zidec, na vencu njenih cin pa je počivala skrilava streha. Bastija je imela dve etaži, od katerih je spodnja zasuta. Obe etaži in plato so povezovale polžaste stopnice. Polnjeni zidovi, obloženi z obdelanim lomljencem, so bili nerazčlenjeni, opremljeni samo z nizkimi, navzven razširjenimi strelnicami. V ohranjeno etažo je vodil sedanji vhod, opremljen z robom, posnetim na ajdovo zrno.

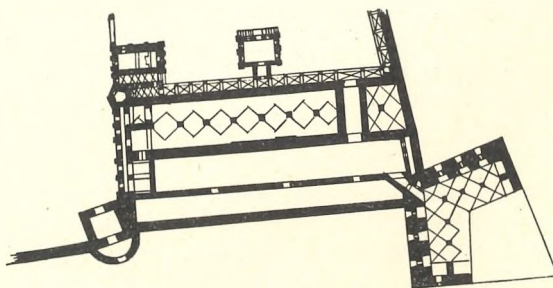
V drugi polovici XVI. stol. je morala nastati tudi vzhodna ploščad, ki je povezala bastijo z Graškimi vrati. Paličast zidec dokazuje italijansko delo. Vischer-Trostov bakrorez iz l. 1681 ga jasno kaže, samo da je na sliki pomaknjen nekoliko previsoko. Tudi ta ploščad je bila opremljena s cinami. V vzhodni steni gotovo ni imela večjih oken, kvečjemu strelne line, imela pa je nekaj vrat in oken na zahodni dvoriščni strani. Grajsko jedro v tej dobi, razen na severu, še vedno ni bilo nikjer neposredno povezano z mestnimi utrdbami, le njegovo medzidje se je z izgradnjo vzhodnega trakta precej zožilo.

Deželni knezi so dajali grad v zastavo raznim najemnikom, dokler si ga niso konč-

no pridobili za vsoto 25.000 gld grofje Khisli l. 1575 oziroma 1579, ter ga imeli v lasti do l. 1690. S prehodom gradu v njihovo posest se je začela doba mnogih prezidav in povečav gradu, ki se je končno spremenil v sintezo raznih stavbnih period in stilov. V zaščiti prenovljenih mestnih utrd se je namreč mogla prosto razviti želja po komfortu in reprezentanci, zato je prejšnjo izolacijo nadomestila želja po povezavi z okolico. Staro se je umaknilo novemu arhitektonskemu razpoloženju, grad se je polagoma spreminjal v razkošno baročno graščino.

Manjše predelave je moral grad doživeti že v letih 1590—91. Po računih, ohranjenih v graškem Deželnem arhivu, so takrat renovirali njegovo notranjščino. Kaj se je delalo, se točno ne ve. Kaže, da požar z dne 6. maja 1601, ki je upepelil večino mesta in vse utrdbe, tudi gradu ni prizanesel. Gotovo so se po tem letu opravile na gradu večje predelave, katere je zaključila l. 1612 naprava novega ostrešja in strehe. Ve se, da so bile l. 1601 vse mestne utrdbe in bastije obnovljene. V tem času je moral grad dobiti tudi svoje štiri vogalne šesterokotne stolpiče, od katerih so nekateri služili za stopnišča. Stolpiči so bili štirietazni, okrašeni z vodoravnimi zidci, maltastimi rusticiranimi robovi in pilastri ter opremljeni v spodnjih etažah s pokončnimi pravokotnimi, v gornji pa s pokončnimi ovalnimi okni. Streha je bila pri vseh stolpičih enaka: zvonasta. Grad je bil takrat še brez arkad in galerij. To dokazuje ohranjeni jugozahodni stolpič, ki je na današnjem podstrešju ometan v smeri južne in zahodne galerije (maltasti rusticirani ogli, pilastri ter svetlo tonirani maltasti omet) ter najstarejša podoba gradu (o. pl., najkasneje sredina XVII. stol.), ki kaže pogled na mesto in grad iz severozahodne strani. Na sliki je jasno vidna prvotna zahodna grajska fasada, flankirana od obeh zahodnih stolpičev.

Najobsežnejša je bila naslednja stavbna perioda, ki je bistveno spremenila obseg in lice gradu. Začela se je z istočasno gradnjo

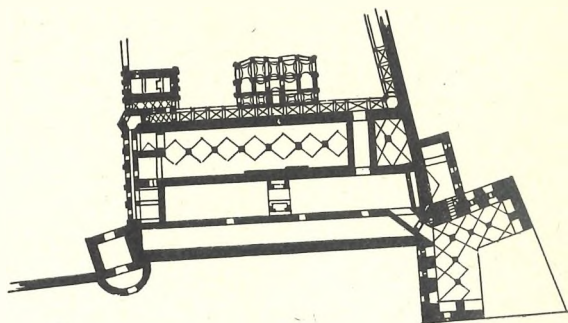

Tločrt mariborskega mestnega gradu iz let 1655—1673

Loretanske kapele (»kopije« Sante Case v Loretu) in oratorija (1655 — 10. avg. 1661), petosne južne fasade z mogočnim čelom, razširjene do jugovzhodnega stolpiča (letnica na glavnem portalu 1661, velike sorodnosti z gradnjami južnonemške stavbarske šole pod vplivi Elije Holla) ter slopaste galerijske fasade, ki je povezala oba zahodna stolpiča. Na bakrorezu, ki ga je izdalo Zgodovinsko društvo po oljni sliki v graškem Deželnem arhivu, nastali ca 1670, ima zahodna galerija še svojo lastno pultasto streho, katere sledovi so jasno vidni na podstrešju. V sredini fasade so ob galeriji zgradili pravokoten stopniščni stolp z uro in čebulasto streho na vrhu ter visokoprtilično dvoosno, skoraj kvadratasto vežno stavbo pred seboj. Ker je imela veža tla v višini arkad, so do nje vodile dvojne vsaksebi postavljene stopnice, katerih zidano ograjo so krasili baročni kroglasti motivi. Vežno stavbo so členili vodoravni zidci in podvojeni pilastri, stolp pa zidci, rusticirani ogli in pravokotne line. Iz veže so vodila skozi stolpovo pritličje vrata na arkadni hodnik. Njihov usločeno zaključeni obris je še danes lepo viden.

V tej stavbni periodi so zgradili slopaste arkade na vzhodni ploščadi ter jo povezali z grajskim jedrom tako, da so na severu prebili gotsko jedro vzdolž njegove severne stene ter prizidali arkadni hodnik, na jugu pa zgradili stanovanjski trakt za južno fasado. Z vključitvijo te ploščadi v grajski organizem so dosegli cirkulacijsko povezavo piana nobile in s tem zadostili novemu življenjskemu razpoloženju. Istočasno so preuredili tudi ploščadino pritličje: v vzhodni steni so prebili 9 pravokotnih oken v mezaninu in enako število manjših lin v pritličju. Končno so ca l. 1670 uredili tudi današnjo viteško dvorano ter jo okrasili s plastičnim italijanskim štukom in temperami Lorenza Lauriaca, predstavljajočimi štiri letne čase, sacco di Roma, bitko pri Monostru, Odisejev povratek na Itako, Jupitra in Marsa.

Paralelno z naštetimi gradbenimi deli je nastajal tudi zahodni del gradu, ki danes ni več ohranjen. Še v sredini XVII. stol. se je pred zahodno grajsko fasado širilo pravokotno grajsko dvorišče, ki ga je na severu omejevalo mestno obzidje (opremljeno z majhnimi vratci, od l. 1663 deloma porušeno), na zahodu in jugu pa kamenita zidova, na katerih stičišču je stala manjša meščanska hiša. Skozi južni zid je vodil preprost vhod na grajsko dvorišče.

Tločrt mariborskega mestnega gradu iz let 1747—ok. 1755

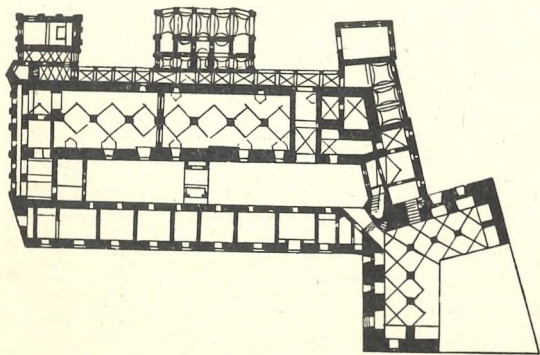
Leta 1655 je kupil Jernej Khisl že omenjeno meščansko hišo ter ves njej pripadajoči prostor, ki je na severu segal do mestnega obzidja, na zahodu pa do konca današnje kavarne »Astoria«. Sodeč po votivnih podobah Mariborčanov v Rušah in Nazarjih iz let 1680 in 1681, je bil zgrajen med leti 1670—1680 na starejših temeljih sedaj podrti, štirietažni »stanovanjski« stolp na stičišču zahodnega dvorišnega zidu in severnega mestnega obzidja. Trokrilno upravno in gospodarsko poslopje (na mestu današnje kavarne je bilo njegovo južno, enonadstropno, preprosto, 10- ali 12-osno krilo, na severu nekoliko krajše enako krilo, ki je na vzhodu slonelo na »stanovanjskem« stolpu, na zahodu obe krili med seboj povezani) je moralo nastati okoli l. 1680, torej v času nastanka 4 Vischerjevih bakrorezov (katerih eden je le kopija že omenjene najstarejše slike gradu!). Ker slika iz ca 1690 že kaže enonadstropne arkade vzdolž l. 1688 obnovljenega severnega mestnega obzidja ter pritlične arkade dvorišnih fasad upravnega poslopja, to dokazuje, da je moral ta del gradu biti gotov že ca 1690. Njegov osrednji prostor je predstavljalo veliko turnirsko dvorišče z okroglim vodnjakom na sredini. Z namestitvijo sončne ure na »stanovanjskem« stolpu l. 1699 so našeta dela našla svoj zaključek. Ob priliki teh del se je moral tudi prvotni preprosti vhod umakniti novemu portalu, katerega so sestavljali rusticirani vhod, okrašen na vsaki strani s pilastroma ter podolžna sedlasta strešica kot zaključek.

S poroko grofice Ane Marije Khisl z grofom Adamom Viljemom Brandisom je prešla po izumrtju prve družine leta 1690 posest mariborskega mestnega gradu po krajšem intermezzu v roke druge družine. Z družino Brandis je povezana zadnja stavbna perioda obravnavanega gradu. Začela se je s preureditvijo stolpičev. Leta 1717 so dobili, kot to dokazuje še ohranjeni stolpič, svojo sedanjo podobo z razgibanim strešnim za-

ključkom. Letnica 1733 na vzhodni grajski fasadi označuje večja dela (predelavo oken, ometanje), dvomim pa, da bi tedaj prvotno stebriščno galerijo (kot trdi ing. arh. Erwin Fabrici) nadomestili s slopasto. Verjetno je ob tej priliki nastala tudi povezava viteške dvorane z vzhodno galerijo. Na to bi kazal kiparski dekor, posebno oba leva. Enkrat v prvi polovici XVIII. stol. je morala nastati tudi stopniščna povezava oratorija z galerijami prvega nadstropja, medtem ko je, po mojem mnenju, čelo kapele z njenim plastičnim okrasom (na žalost skoraj uničenim) še prvotno.

V letih 1747—1749 je dal grof Henrik Adam Franc Brandis odstraniti pred zahodno fasado stoječo vežno stavbo s stopnišnim stolpom ter zgraditi sedanji stopnišni rizalit v razgibanih oblikah južnonemškega rokoka. Upravičena je domneva, da je del podrtega stolpa še ohranjen v današnjem rizalitu. Kiparski dekor rizalita, ki stilno kaže na Podonavje, je signiran s črkami: H G V B in je po stilu sodeč nastajal še tudi po sredini XVIII. stol. Kolikor se da po starih slikah presoditi, je ob tej priliki dobil tudi dvoriščni portal svoje poznobaročno čelo, gotovo pa dohodno stopnišče na vzhodno galerijo svojo kamenito ograjo.

Leta 1751 so nadzidali bastijo ter jo z namestitvijo grofovskega stanovanja v njej vključili v ostali grajski organizem. S freskoposlikavo srednjega polja viteške dvorane (Jožef Göbler: Bitka pri Parmu leta 1743) l. 1763 se je barokizacija in s tem stavbni razvoj gradu zaključil. Sledeč spremenjenemu stilističnemu okusu in novim družabnim in kulturnim potrebam, je nastala iz prvotnega preprostega gotskega gradu baročna mestna rezidenca. Notranja in zunanja arhitektura je zbleščala v novih oblikah, zlivajoča se v velikopotezno enoto, oblikovano od umetnostnih sil italijanskega in južnonemškega baroka.

Tločrt mariborskega mestnega gradu iz leta 1933

Z XIX. stol. se je začelo drobljenje grajskega stavbnega kompleksa. Sodeč po starih litografijah (Kuwasseg-Lampel iz ca. 1843, kolorirana litografija iz 1855), je grad izgubil že najkasneje v začetku XIX. stol. svoje južno čelo in vse tri stolpiče (mogoče ob katastrofalnem požaru l. 1797). L. 1827 so odstranili Graška vrata, l. 1843 nadzidali upravno poslopje za eno nadstropje ter vanj namestili kameralno okrajno upravo. Leta 1871 so podrli južni dvoriščni portal in kmalu nato odstranili severno mestno obzidje z arkadami. Kot zaključek severnega grajskega trakta je zgradil takratni posestnik grof Ferdinand Brandis stolp in prostore, v katerih pritličju je sedaj nameščena muzejska uprava. Zahodni del gradu je postopoma izginjal, dokler niso l. 1938 odstranili še »stanovanjski« stolp. Z zgraditvijo kina na nekdanjem grajskem dvorišču je dokončno izginila predstava nekdanjega strnjene grajskega kompleksa. Grad se je omejil zopet na svojo prvotno velikost.

V dosedanjih izvajanjih sem namenoma izpustil obravnavo severnega grajskega trakta, ki je glede nastajanja dovolj problematičen, ni bil pa nikoli deležen posebne pozornosti. Severni grajski trakt je jasno sestavljen iz dveh stavbnih period. Starejši, triosni del je nastal po l. 1751, ko so nadzidali bastijo in jo preuredili v grofovsko stanovanje. Da je imenovani del kasnejši dozidek, dokazujejo:

1. paličast bastijski zidec, ki se nadaljuje skozi steno prizidka;
2. bastijska strelna lina, katero prizidani trakt lahko zakriva, a je bila le srednja izmed treh strelnih lin, zgrajenih za topovsko »česanje« južneje ležečega severnega mestnega obzidja;
3. vidna naslonitev prizidanega trakta na bastijski nadzidek iz leta 1751;
4. gradbena zaključenost prizidka, ki se vidi v debelini njegovih obodnih zidov;
5. podkletenost prizidka v globini zasute bastijske kleti. V klet vodijo naknadno predrte stopnice na mestu nekdanje strelne line bastijskega pritličja. Polžaste stopnice poleg njih so služile za povezavo med pritličjem in prvim nadstropjem prizidka. Prizidek je bil v pritličju povezan z gotskim grajskim jedrom z vrati, predrtimi na mestu stare strelne line, v prvem nadstropju pa povezan z več vrati s severnim arkadnim hodnikom in z grofovskim stanovanjem nad bastijo. Prizidek je služil za domestikalna stanovanja ter je obsegal v prvem nadstropju in pritličju po tri prostore.

Zahodno od opisanega prizidka se širi naslednji triosni prizidek, katerega zaključuje trietažni stolp. Ta prizidek je nastal okrog l. 1871, ima sorazmerno tenke stene ter v pritličju vrsto medsebojno povezanih prostorov, v katerih je sedaj muzejska uprava.

Z najmlajšim dozidkom zaključujem svoj opis nastajanja mariborskega mestnega gradu. V njegovi kronologiji je doslej vladalo mnogo nejasnosti. Če je članek vanjo vnesel več reda, je dosegel svoj namen. V opisovanje sedanjega grajskega stanja pa se ne spuščam, ker je to opravil že Ervin Fabrici v svoji doktorski disertaciji.

Zaradi lažjega pregleda precej komplicirane zgodovine o nastajanju današnjega mestnega gradu prilagam časovno tabelo:

Leta 1478 nastanek gotskega jedra, ki je na severu segalo na mestno obzidje, na jugu pa s prečnim zidom zapiralo nastalo medzidje, 1556—1562 nastanek bastije,

druga polovica XVI. stol. nastanek vzhodne ploščadi,

1590—1591 renovacija grajske notranjščine, 1601—1612 izgradnja 4 šesterokotnih stolpičev ter naprava novega ostrejša in strehe,

1655—1675 izgradnja Loretanske kapele, petosne južne fasade, slopaste zahodne fasade s predzidanim stopniščnim stolpičem in vežno stavbo, naprava slopaste galerije na vzhodni ploščadi in povezava le-te z grajskim jedrom z obema prehodoma za južno fasado in ob severnem mestnem obzidju, izdelava viteške dvorane,

1670—1690 nastanek zahodnega upravno-gospodarskega dela gradu,

1717 predelava stolpičev,

1733 predelava vzhodne grajske fasade, prva polovica XVIII. stol. povezava viteške dvorane z vzhodno galerijo, povezava kapelinske oratorija z zahodno galerijo,

1747—1749 odstranitev stopniščnega stolpa in vežne stavbe ter zgraditev sedanjega stopniščnega rizalita, katerega plastična dekoracija je nastajala še po sredini stoletja. Nastanek čela dvoriščnega portala ter kamenite ograje dohodnega stopnišča na vzhodno galerijo,

1751 nadzidava bastije, nekoliko kasneje prizidava triosnega severnega trakta,

1763 poslikanje srednjega polja viteške dvorane (J. Göbler: Bitka pri Parmu l. 1743),

do 1845 odstranitev južnega fasadnega čela ter treh stolpičev,

1843 nadzidava upravnega poslopja,

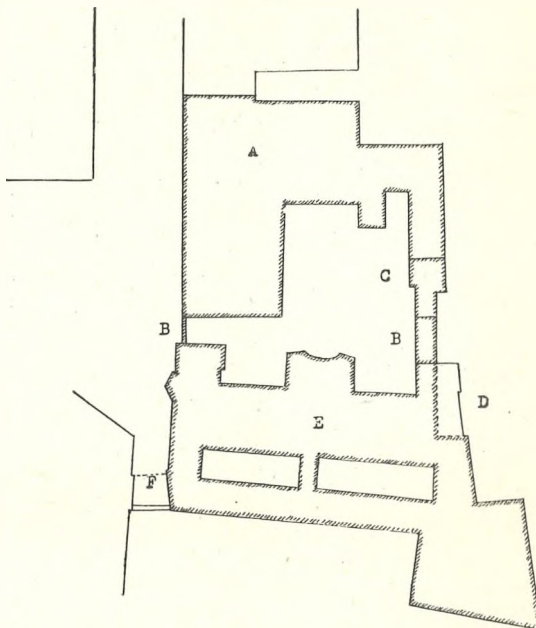
1871 odstranitev južnega dvoriščnega portala in nekoliko kasneje severnega mestnega obzidja z arkadami ter dozidava mlajšega dela severnega grajskega trakta,

1938 odstranitev »stanovanjskega« stolpa ter naslednje leto zgraditev kina na nekdanjem grajskem dvorišču,

1940—1941 adaptacija gradu v muzejske namene.

Dodajam kronološko urejeno vrsto slik, ki so važne za študij stavbne zgodovine mariborskega mestnega gradu:

1. Slika (opl. prva polovica XVII. stol.), Pokrajinski muzej Maribor, kaže pogled iz sev. zahoda na gornji grad, mesto in spodnji grad,

Tločrtna skica celotnega grajskega kompleksa, deloma posneta po mestnih načrtih iz leta 1802. A — upravno-gospodarski del gradu, nastal med 1670 in 1690; B — leta 1871 odstranjena vrata in mestni zid z arkadami; C — 1938 odstranjeni tako im. »stanovanjski« stolp; D — leta 1871 prizidani del severnega grajskega trakta; E — grajsko jedro, nastalo med leti 1478 in 1751; F — leta 1827 odstranjena tako imenovana Graška vrata

ki ima že vse 4 stolpiče, nima pa še galerij niti prizidane Loretanske kapele.

2. Bakrorez, izdelan po oljni sliki v graškem Deželnem arhivu. Čas nastanka slike okoli leta 1670, bakroreza okoli leta 1710. Izdalo Zgodovinsko društvo Maribor, Pokrajinski muzej, Maribor. Kaže pogled z juga. Zahodno od grajskega jedra še ni nobenih stavb niti »stanovanjskega« stolpa, stoji pa že Loretanska kapela, južna grajska fasada s čelom, podobnim tistemu na kapeli, zahodna galerija s posebno pultasto streho ter stopniščnim stolpičem in seveda vsi 4 vogalni stolpiči.

3. Votivni podobi v Rušah in Nazarjih (les, olje, čas nastanka leta 1680 in 1681). Kažeta pogled z juga. Zahodno od gradu je že viden »stanovanjski« stolp, severno obzidje še kaže mostovž, upravnih stavb še ni videti. Grad ima 5 stolpičev.

4. Štirje bakrorezi Vischer-Trosta, iz Vischerjeve knjige »Topographia Ducatus Stiriae. Grätz 1681«. Bakroreza, ki kažeta pogled na celotno mesto z juga in zahoda (je le kopija že omenjene najstarejše ohranjene slike gradu), sta za nas neuporabna, važna pa sta ostala dva, ki kažeta pogled na grad z juga in vzhoda. Grad ima 4 stolpiče in pred zahodno fasado enonadstropno stolpasto vežno stavbo, do katere vodijo dvojne vsaksebi položene stopnice. Južni, grajska in kapelinska fasada, imata značilni čeli. Zahodno od kapele vodi preprost portal na grajsko dvorišče, zahodno od njega se razteza preprosto enonadstropno 12-osno upravno poslopje. Iznad njega vidna streha severnega krila. Vzhodno od »stanovanjskega« stolpa vidno mestno obzidje z mostovžem. Vzhodno grajsko fasado krasi paličast zidec, ki je pomaknjen nekoliko previsoko. Vischer kaže

pri vseh galerijah toskanske stebriče, kar je po mojem mnenju plod njegove licentiae.

5. Slika (opl., okoli l. 1690), Pokrajinski muzej, Maribor. Kaže pogled na grad z juga in s ptičje perspektive. Je najbolj verodostojna podoba gradu iz dobe baroka. Zahodno od gradu stoji že vse stavbe, »stanovanjski« stolp in arkadne galerije vzdolž severnega mestnega obzidja. Grad krasi 4 vogalni stolpiči, pred zahodno fasado stoji težino visokoprstlično poslopje s stopniščnim stolpom z uro in čebulasto streho. Vse galerije so slopaste. Bastija še ni nadzidana, manjka še tudi povezava višje dvorane z vzhodno galerijo in kapelinskega oratorija z zahodno galerijo.

6. Risba iz knjige »Reisebilderbuch« neznanega Šlezijca iz l. 1712. Kaže pogled na mesto z juga. Je zelo približna. Grad kaže le en stolpič za južno fasado. Verjetno je to stopniščni stolp. Sicer se ne da ničesar ugotoviti. Knjigo hrani Archiv Oberdonau.

7. Kuwasseg-Lampelova litografija iz okoli leta 1845. Kaže grad z vzhodne strani že v približno sedanjem stanju.

8. Kolorirana litografija iz leta 1855. Kaže pogled z juga. Južna fasada je že brez čela in jugovzhod. stolpiča. Južni dvoriščni portal še stoji.

9. Slika opl. Kaže približno enak pogled na južno grajsko fasado kot prejšnja litografija. Čas nastanka 1863. Avtor neznan.

10. Enak pogled kaže akvarel A. Wagnerja iz okoli leta 1867.

11. Končno omenjam še Kaufmannovo risbo južne grajske fasade iz l. 1892, ki kaže že popolnoma sedanje lice. Portal je že odstranjen, poslopje zahodno od njega dvonadstropno.

OPOMBE

Karl Schuchardt: Die Burg im Wandel der Weltgeschichte. Potsdam 1931. — Oton Piper: Österreichische Burgen. I—VIII. Wien 1902—1910. — R. G. Puff: Marburg in Steiermark. I—II. Gratz 1847. — J. R. Janisch: Topographisch-Statistisches Lexicon von Steiermark. Graz 1878—1885. — F. Nowotny: Südsteirische Burgen und Schlösser. Alm. Südsteiermark. Graz 1925. — J. Zahn: Steirische Burgen v. Österreich-Ungarn in Wort und Bild. 1890. — G. M. Vischer: Topographia Ducatus Stiriae. Grätz 1681. — A. Mally: Gassen-Strassen- und Plätze-Buch von Marburg. Marburg 1906. — E. Fabrici: Die Burgen der Stadt Marburg a. D. mit besonderer Berücksichtigung des Treppensystemes an der jetzigen Burg. München 1935. — D. Ordelt: Von der Marburger Burg. MbZ 313 od dne 8. 12. 1941. — H. Wutschig: Steirische Städte und Märkte im Reisebilderbuch eines Schlesiens (1710—1714). BlfHmtkde 1941. — P. Schlosser: Marburg/Drau als Festung. Ztschrift d. hist. Ver. f. Stmk. 1940. — H. Pirchegger: Marburg in alter Zeit. Alpenländische Monatshefte, Graz 1924, Beckh-Widmannstetter: Marburg und Umgebung. Tagespost, 1900, št. 248, 250, 254, 259, 262. — H. Wengert: Städtebauliches aus Steiermark. Jd. Marburg. Blttr. f. Hmtkde 1932. Heft 5 in 6. — H. Wengert: Stadtanlagen Steiermarks. Graz 1932. — H. Pirchegger: Marburg in alter Zeit. Almanach Südsteiermark. Graz 1925. — R. Baravalle: Steiermärkische Burgen und Schlösser. Graz 1936. — Indikacijske skice franciscanskega katastra iz l. 1824. — Hoffer: Die räumliche Entwicklung der Stadt Marburg. Kartographische und schulgeographische Zeitschrift, II. Wien 1913, p. 42—44. — P. Schlosser: Beiträge zur Geschichte Marburgs bis 1790. MbZtg 1939, št. 72, 178, 207, 213, 219, 236, 272. — P. Schlosser: Ringmauer, MbZtg 1938, št. 64, 75, 148, 166, 196, 252; 1939, št. 12, 24, 29, 47, 110, 131. — P. Schlosser: Stadtgraben, MbZtg 1938, št. 87, 98, 132, 275; 1939, 6, 53, 82, 99.

LJUBLJANA — SPOMENIK ZGODOVINSKEGA URBANIZMA IN ARHITEKTURE

NACE SUMI

O nobenem mestu na Slovenskem niso toliko pisali kakor prav o Ljubljani, o njenem starem jedru, njeni baročni arhitekturi in o pričah arhitektonskega snovanja novejših dob, zlasti še o Plečnikovih delih. Če se kljub temu ponovno ukvarjam s to temo, storim to v upanju, da bodo tudi te vrstice pripomogle k utrditvi spoznanja o njeni pomembnosti, o dragocenosti njenih zgodovinskih urbanističnih sestavin in njenih posameznih arhitektur, raztresenih na videz brez reda zunaj sklenjenih starih okolišev.

Zlasti je tokrat ponovno opozorilo potrebno spričo pereče, vse bolj vidne in v veliki meri »brezobzirne« modernizacije mestnega središča; ta modernizacija sicer popolnoma razumljivo in upravičeno mora rušiti ne le stare nadrobnosti, marveč tudi cele predele. Toda žal moramo še zmerom ugotavljati, da nam ne daje vselej nadomestila za izgubljene ali »obsojene« stare vrednote.

Nihče pač ne more trditi, da osrednja magistrala ni tista, na kateri opazujemo in po svoje tudi vrednotimo prispevek naše dobe k podobi Ljubljane. Že tisto, kar je bilo

na njej napravljeno v povojnih letih, dobro nakazuje smer njene modernizacije: zidava v višino. To je kajpak docela razumljivo: moderno mesto ali mestno središče si danes že kar »podzavestno« predstavljamo kot visok predel s širokimi ulicami in trgi. A tu gre zdaj za temeljno vprašanje, kakšen naj bo odnos med to zahtevo in starim mestom. V Ljubljani namreč ni mogoče, da se staro mesto zaključuje denimo ob magistrali. Zakaj ne? Zato, ker staro mesto ne omejujejo zgolj neke ulice — to velja samo za poglede od blizu, marveč se preko sedanjega središča uveljavlja njen najstarejši del, njena krona, Grad na hribu. Od nekdanjega fasada Ljubljane — pogledi s Šišenskega hriba, s Tivolija in gorenjske vpadnice — za vrednoto, brez katere si slovenske prestolnice ne moremo predstavljati. Zato ni brez pomena govoriti o urbanistični disciplini v današnjem širšem središču (ki sega na severu do železnice), kakršno so poznali in uvedli urbanisti starejših dob v Ljubljani in zaradi katere se ukvarjamo s tako imenovanim spomeniškim vprašanjem. Zavoljo

tega bi bilo nesmiselno in konservativno postavljati vprašanje, da visoka gradnja ne sodi v Ljubljano; marveč zgolj postaviti na tehtnico razmišljanje, kam take stavbe sodijo in kako visoke bi smele biti v središču. Ne bi se smelo zgoditi, da bi posamezne pobude prerasle nujno potrebno urbanistično disciplino, ki se mora vselej ozirati na »nepremakljive« konstante, ki pa kajpak na primernih krajih omogoča nemoteno uveljavljanje v višinah.

Drug moment, ki bi že danes terjal izčrpno analizo, je vrsta sistematično začetih del za regeneracijo srednjeveškega jedra. A v tem sestavku spričo posebnega zanimanja za odnos med spomeniškim varstvom — in izročilom na splošno — in urbanizmom ni mogla biti izvedena. V primeri s temeljnim vprašanjem, kakor sem ga označil zgoraj, je tudi v resnici za zdaj drugovrstnega pomena.

IZ ZGODOVINE SPOMENISKIH PRIZADEVANJ
V LJUBLJANI

Prva sistematična poročila o zanimanju za zgodovinske spomenike pri nas, zlasti tudi o njihovem varovanju, potekajo (če odštejemo sporadične zapise) iz baročne dobe. Kolikor gre za resnično varstvo, zlasti v okviru zbirateljstva in tudi že javne prezentacije, smemo šteti v to vrsto posebno antične ostaline (na primer pri Dolničarju). S takimi podatki se začenjajo navadno orisi spomeniškega varstva, ki je iz zbirateljsko-muzejskih nagibov zraslo v sodobno, široko in vsestransko znanstveno utemeljeno gibanje.

Vendar menim, da s takim prikazom ne zadenemo bistva problema, kakor nas zanima v tej razpravi. Kadar govorimo o varovanju arhitektonskih in zlasti urbanističnih prvin, potem takega prizadevanja sploh ni mogoče oceniti brez analize sodobnih aktivnih posegov in predstav v urbanizmu in arhitekturi. Gre torej v bistvu za vprašanje, v kakšni meri in v kateri smeri je urbanistična dejavnost kake dobe upoštevala, vključevala in razvijala izročilo prejšnjih razdobij.

Če s tega vidika presodimo razdobje srednjeveške Ljubljane, potem lahko zadevo opravimo na kratko: srednjeveška Ljubljana je nastala kot mestna naselbina v celoti zunaj Emone, le del svojega obzidja ob današnji Vegovi ulici je prilagodila rimski obrambni črti. Vprašanje, koliko pomeni grajska trdnjava izrabo neke starejše antične ali celo predrimske utrdbe, je postran-

Mestni trg

skega pomena, zakaj srednjeveško mesto je pač zraslo v zavetju Gradu spričo znanih okoliščin in pogojev (obramba, racionalna izraba zemljišča in ekonomična črta ozidja), pri čemer je izrabilo tudi Ljubljanico.

Določen pomen pa dobiva zastavljeno vprašanje ob baročni Ljubljani. — Baročna doba je na splošno znana po svoji aktivni komponenti: neusmiljeno je rušila staro, srednjeveško in uveljavljala svoje ideale. Prizadevanja plemiških rodbin, ki so gradile iz stanovskega ponosa in nuje, so imela pogosto prav katastrofalne premoženjske posledice. Ta vnema je terjala napravo reprezentančnih prostorov in izoblikovanje monumentalnih prostorskih sosledij (veža, stopnišče, salon, dvorišče), hkrati pa je kajpak spreminjala ali zbrisovala staro parcelacijo in podobo ulice. Skoraj vsa srednjeveška Ljubljana je v nadrobnostih spremenila svojo staro podobo spričo združevanja več hiš v večje enote, čeprav je bila vrsta tako nastalih novih palač in hiš pogosto izvedena le z rahlo spremembo prvotnih sestavin (ali kakor se izražajo stari urbarji, hiše so bile samo spete, ne vselej prezidane). Kolikor se je srednjeveškega ohranilo, je bilo modernizirano; šele kasnejše dobe so začele odkrivati stare arhitektonske elemente in jih ponovno usposabljal bodisi za prvotno funkcijo ali vsaj za dokumentarno oziroma dekorativno nalogo. V dobi, ki je tako močno živela iz svojega, bi bilo kajpak napak pričakovati, da bi mogla ohranjevati staro na račun svojih potreb in predstav. Zlasti ne zato, ker je baročna Ljubljana po sili razmer živela na istem mestu kakor srednjeveška; vse do konca XVIII. stol. je bila vključena v obzidje in je v tem okviru

mogla uveljaviti svoje ideale. Kakor rečeno, je pospravila s starimi nadrobnostmi, uzakonila svoje pojmovanje prostorskih in plastičnih vrednot; spremenila je ritem hiš, kot enotno kuliso obravnavala ulično mejo in dodala staremu mestu novo (tretje) nadstropje, s čimer je mesto pridobilo na gosposkem videzu. Če je kazala srednjeveška ulica skakljajoči ritem skromnih dvonadstropnih hiš, je baročna doba uvedla nov čut za prostor. V okviru starega mesta je ta težnja mogla le v posameznih primerih pokazati izrazite poudarke (povečanje prostora pred križevniško cerkvijo), v polni meri pa so jo mogli realizirati zunaj ozidja s postavitvijo uršulink in dvorcev (Koslerjeve hiše, Tivolija in Cekinovega gradu), ki se naslanjajo na Šišenski hrib in njegove zelene podaljške do današnje Titove ceste. Še posebej se namreč prav tu kaže temeljni ideal baročnega urbanizma, ki oblikuje obsežne prostore in jih podreja učinku posameznih arhitektur ali skupin.

Opisane okoliščine so baročno dobo »prisilile«, da je ohranila temeljni motiv srednjeveškega mesta, nad katerim kraljuje grad in na čigar zelenem pobočju se projicirajo številni zvoniki kot živahni zaključki višinsko normiranega mesta. Baročni urbanizem v Ljubljani je torej organsko zrasel iz tra-

dicije, le da jo je obogatil z novim pojmovanjem prostora in razširil. Radikalni posegi so bili pri nas zelo redki in so nastali v prvih začetkih (jezuiti) in ob koncu dobe (Gruber). Mnogo bolj je prišla do izraza izredna prilagodljivost stari urbanistični shemi, ki je tudi odlika zrele baročne dobe po prvem navdušenju in radikalizmu. V danem srednjeveškem okviru in s pritegnitvijo Šišenskega hriba kot novega urbanističnega oporišča je Ljubljana postala vsestransko zaključen organizem.

Temeljita obnova mesta v XVIII. stol. je eden od očitnih razlogov za ohranitev njegovega značaja, zlasti tudi v posameznostih, v naslednjem stoletju. Temu je treba dodati razmeroma majhne potrebe po večjih rekonstrukcijah, a tudi še dvoje drugih dejstev: prvič je prav to stoletje tudi svoje nove stvaritve »normiralo« po historičnih zgledih in očitno uveljavilo vsaj romantično spoštovanje do starih prvin, drugič pa moramo računati vsaj pri palačah z daljšo rodbinsko kontinuiteto z zavestjo, da gre za žive spomenike zgodovinskega pomena. Na splošno je torej »historična« usmerjenost stoletja pripomogla k ohranitvi stare Ljubljane. Sicer pa imamo o odnosu do starih vrednot na voljo za zdaj še prav skope podatke, zlasti za prvo polovico stoletja.

Za urbanistična prizadevanja te dobe pa lahko rečemo, da pomenijo logično nadaljevanje baročnega izročila, o čemer priča monumentalni Trg revolucije (Kongresni trg), ki je nastal iz čisto reprezentativnih nagibov; v svojem južnem prostorskem jedru se je naslonil na baročno fasado uršulinske cerkve kot dominantne arhitekture, mero prostorske meje pa je dala Kazina. Tipično znamenje dobe pa je nedvomno tloris parka.

Prvi doslej znani dokument, ki spričuje rojstvo modernih spomeniških realizacij, je obnova rotovža (fasada z balkonom) po potresu, kar je takratni župan Hribar z nemajhnim ponosom v tem smislu tudi sam označil.

Doba po velikem potresu, po katerem se je to zgodilo (1895), pa pomeni vznik spomeniških prizadevanj v najširšem obsegu. Usoda stare Ljubljane po potresu, ki je mesto močno prizadel, je bila v celoti odvisna od rešitve temeljnega vprašanja: ali bo srednjeveška Ljubljana še naprej mestno središče. Ko bi ostalo pri tej tezi, ki je imela mnogo zagovornikov, bi spričo naraslih potreb in neizoblikovanih pogledov na spomeniško varstvo oziroma korektno regeneracijo staro Ljubljano najbrž za vselej izgubili, a hkrati bi bilo sodobno življenje stis-

Gornji trg: hiše z zanniki

njeno v preozke meje. Sklep mestne uprave, da pozida novo mestno središče, je spričo tega treba označiti za revolucionarno dejanje, kot nujen pogoj za zdravo rast mesta in hkrati pogoj za ohranitev starega predela. Morda se nam zdi danes ta odločitev tako sama po sebi umevna, da se njenega pomena niti prav ne zavedamo. — Brž ko je bilo temeljno vprašanje rešeno, je nastopilo drugo: kako zagotoviti organsko vključitev starega mesta v novi razširjeni organizem, zlasti kako zagotoviti dobre prometne zveze z novim središčem, ki se je pomaknilo k Pošti in se danes pomika po Titovi cesti na sever.

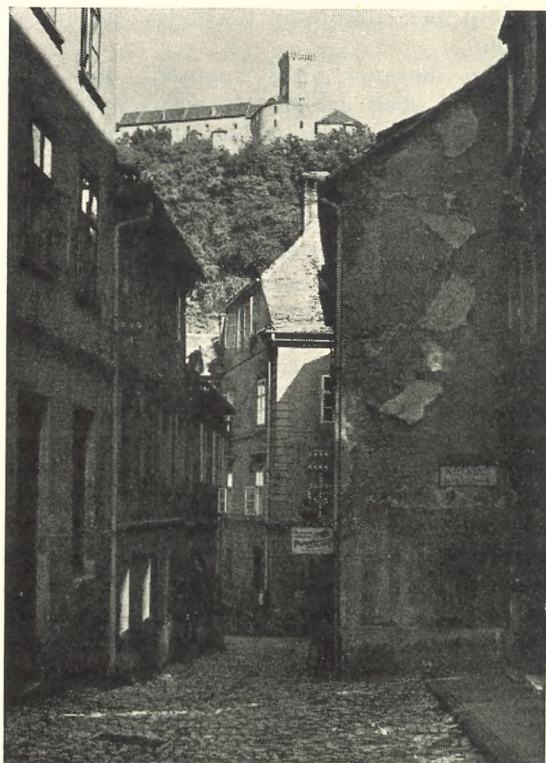
Iz povedanega je že očitno, na čigavih ramenih je slonelo breme odgovornosti za usodo stare Ljubljane po potresu: v prvi vrsti na urbanistu. Ljubljana je spričo širokega pogleda tedanje svoje uprave pritegnila k izdelavi načrta za razširitev mesta Camila Sitteja, ki je slovel v Evropi kot varuh starih mest in mestnih jeder in kot teoretik, ki je celo načela za projektiranje novih predelov naslonil na zgodovinsko izročilo, ki je terjalo, naj urbanizem ne bo zgolj šablonsko risanje po tabli, marveč panoga, ki mora računati z estetskimi faktorji. Njegov načrt je bil ena od podlag za končno redakcijo »regulacije« starega in novega mesta. Drugega, ki je odigral še pomembnejšo vlogo, je napravil Maks Fabiani, sicer po lastni pobudi, a je postal temeljni kamen za rast moderne Ljubljane, saj se je zadnja redakcija naslonila zlasti na njegove zamisli.

Zato je mogoče razmerje popotresne dobe do stare Ljubljane razvideti prav iz tendenc, ki jih kažeta oba imenovana načrta. Ker je bila kritika obeh izvedena že na drugem mestu, naj samo povzamem splošne rezultate prizadevanj obeh avtorjev.

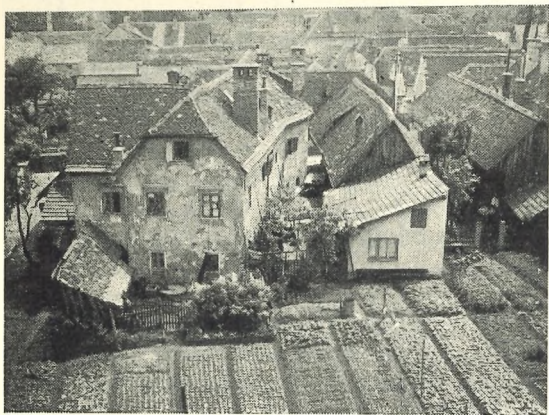
Temeljna značilnost obeh projektov je v tem, da skušata novi mestni del na levem bregu Ljubljanice organsko zvezati s starim; ne zgolj z nujno adaptacijo cestne mreže, marveč tudi estetsko. Zato sta oba priznala kot dominantno celotnega mesta motiv grajskega hriba s trdnjavo in sta ga upoštevala zlasti pri speljavi novih cest in napravi novih trgov. Še dalj: tudi posamezne arhitekture so postale dobesedno nenadomestljive v podobi mesta prav zaradi tega, ker sta jih vključila v nove poglede; pri tem velja zlasti omeniti frančiškansko cerkev, ki je postala estetski zaključek Miklošičeve ceste (še večjo vrednost bi dobila, ko bi bil izveden tudi motiv diagonalne ceste med Ajdovščino in Prešernovim trgom). S takimi po-

segi sta urbanista vključila stare vrednote v razširjeni organizem. In še drugače: Sitte je spričo svoje historične usmerjenosti zasnoval tudi za novi mestni del osrednji zaprt trg na prostoru današnjega nebotičnika; Fabiani je šel še dalje, vendar v drugi smeri. Prenesel je temeljni motiv starega mesta, ki se v obliki različno široke ulice prilega Grajskemu hribu in Ljubljanci, v novo zasnovani mestni predel. Ta korak, ki žal ni bil v celoti realiziran, pomeni spoznanje osnov Ljubljane, kakor jih ni ugotovil nihče pred njim. In končno je tudi Fabianijeva zasluga, da smo dobili zadnji trg v Ljubljani, Slovenski (Marxov) trg pred sodno palačo, ki je postal s sosesčino reprezentativen spomenik popotresne dobe in normiral mase v tem predelu.

Posebej je treba namreč poudariti prav to zadnjo lastnost Fabianijevega projekta: normiranje mas novega mesta v razmerju s starim (mimogrede: tudi tedanja mestna uprava je sama spoznala potrebo po takem normiranju!). Za vse območje razširjenega mestnega središča, ki naj bi bilo sklenjeno pozidano in naj bi ga zaključevala (fragmentarno izvedena) okrožna cesta, je Fabiani uveljavil gabarit stare Ljubljane, kakor ga je uvedla baročna doba. To praktično pomeni, da bi se staro jedro, zlasti Grad,

Eden znanih pogledov na grad iz Židovske steze

Krakovo

uveljavljalo kot enakopravna in dominantna sestavina ne le z okoliških višin (s Šišenskega hriba oz. njegovih sprehajališč), marveč tudi z ravnine okrog mesta, posebej z glavnih vpadnic, od katerih je najvažnejša vsekakor gorenjska. Da ta ukrep ni bil nključen, nam dokazuje arhitektovo stališče zazidave Bežigrada; tam je projektant (na projektiranem osrednjem trgu) dopuščal »neomejeno« višino stavb. V nobenem primeru pa se po njegovem mnenju ne bi smela porušiti ustaljena višinska razmerja v notranjem mestu, ki je tako postalo po kompoziciji mas organska razširitev starejšega jedra.

Tako moramo torej ugotoviti, da je v predstavi obeh arhitektov, zlasti Fabianija, živel celotni prostor mesta, zlasti mestnega središča, kot povezan organizem, ki pomeni logično razširitev jedra, kar je bilo zagotovljeno s spoštovanjem temeljnih črt izročila.

To je bistveno vprašanje. Vse drugo je pri tem drugovrstnega pomena: nadrobna obravnava starega jedra, posamezni posegi, ki so ga prizadeli, kažejo sicer razločke v prid globljega Fabianijevega razumevanja. Za primer naj rabi obdelava prav zdaj spet aktualnega preseka Rožne in Hrenove ulice pa Vožarskega pota kot modernizacija zveze s Karlovsko cesto, ki je bil pri Sitteju izveden polovično, zaradi česar je projektant na papirju podrl Gornji trg (razširil cesto), pri Fabianiju pa dosledno, zato je mogel ohraniti Gornji trg nedotaknjen.

A take naloge so bile prihranjene kasnejšim generacijam. Treba je bilo namreč sistematično fiksirati zgodovinske vrednote (o tem zlasti pri Sitteju ni bilo jasnih pogledov) in si pridobiti potrebnih izkušenj. Za take naloge v popotresni Ljubljani ni bilo niti zadostnega razumevanja niti de-

lavcev. Preozko gledanje, deloma romantični vidiki pa premajhen vpliv takratnih organov spomeniškega varstva na odgovorne kroge lahko pojasnijo velike in majhne napake (na primer rušenje knežjega dvorca v Gosposki ulici). Temeljni uspeh popotresne dobe moramo vsekakor videti v delu urbanistov.

Prva svetovna vojna je ustavila realizacijo popotresnih načrtov zlasti pri izgradnji magistrale, ki je bila takrat načeta le v majhni meri. Obdelava glavnega odseka od Pošte do železnice je ostala za povojni čas in še danes ni dokončana. — Naglo porasle potrebe pa so terjale v tridesetih letih novo formulacijo urbanističnega programa in načrta. Ta priložnost je leta 1933 privedla do prvega kompleksnega fiksiranja spomeniškega programa. Na predlog takratnega konservatorja Fr. Steléta je bil izdelan začasen pravilnik, ki je zajel arheološke terene posebnega pomena, zgodovinske mestne dele in prvič označil tudi vrsto posameznih objektov, ali njihovih delov za spomenike. Kasneje je bil kot sestavni del urbanističnega programa izdelan tudi predlog za varovanje spomeniških objektov in arheoloških terenov za območje velike Ljubljane. A v tem sestavku nas zanima samo pravilnik, ki zajema današnje središče.

Pravilnik je poleg javnih spomenikov v ožjem pomenu besede in cerkva zajel še okroglo 50 hiš ali hišnih delov. Če kritično premotrimo gradivo te vrste v mestu, potem moramo reči, da je ta številka odločno premajhna. Mogoče je na primer ugotoviti, da v pravilniku pogrešamo nekaj stavbno-zgodovinskih spomenikov prvega reda, zlasti pa je občutna vrzel v zajetju interierov, kar bo menda najslabša točka tega pravilnika; zakaj mnogo bolj je bila takrat aktualna zunanja, ulična podoba, varovanje posameznih plastičnih detajlov kakor arhitektonskih prostorov. Toda v eni stvari pomeni pravilnik izreden napredek. Ne le da je označil kot zgodovinski spomenik celotno območje srednjeveškega mesta, kolikor je bilo obzidano do konca XVIII. stol., marveč je za ta najstarejši mestni del tudi že določil poseben gradbeni, oziroma vzdrževalni režim.

V sedmem členu tega pravilnika namreč beremo: »V členu 5 označeno ozemlje stare Ljubljane se mora vzdrževati in dopolnjevati v svojem zgodovinsko-umetniškem značaju in se mora v splošnem ohraniti sedanji tloris tega dela mesta; vzdrževati se morajo glavne višinske črte stavb in sedanji način kritja z bobrovci. Naprava novih ali pre-

urejanje obstoječih fasad in izložbenih portalov se mora harmonično prilagoditi značaju tega dela Ljubljane.»

Postransko je vprašanje, ali se je ta točka pravilnika tudi v celoti izvajala in koliko so bili izvedeni posegi neoporečni. Poudariti je treba, da je citirana odredba pravilnika prvič skušala zakonito zajeziti nekontrolirane posege v starem jedru, opravka imamo s prvo formulacijo miljejskega varstva, ki je prešla okvire teoretičnih razpravljanj in postavila konkretne norme. Doba med obema vojnama je uveljavila tudi že vse odtenke, ki jih mora upoštevati sodobna konservatorska praksa: od ustvarjanja in izboljševanja pogojev, v katerih žive urbanistični in arhitektonski spomeniki do ožje strokovne obravnave spomenikov samih; obsegla je torej, če se tako izrazim, okvirne, načelne in tehnične naloge. Nasproti sicer še danes močno razširjenemu mnenju, da se konservator ukvarja zgolj z ozkimi, posebnimi nalogami, ki zadevajo sam spomenik, je namreč takratni konservator prav zaradi ustvarjanja pogojev za spomeniško varstvo v najožjem pomenu besede nujno moral prestopiti meje posebnega in tehničnega varstva ter je celo postal pobudnik akcij, ki na videz nimajo s stroko prav nobenega opravka, postal je spremljevalec in propagator vsega novega, kar je glede na staro mesto in nove predele obetalo kvaliteto in se izkazalo za upravičeno. Z drugimi besedami to pomeni, da je bila spomeniška služba z obema nogama v areni življenja, sodobnega snovanja. Njena zasluga je med drugim, da je zlasti z delom pokojnega Plečnika načela in zgledno realizirala problem dopolnjevanja starega z novim (ureditev cest in Levstikovega trga), problem torej, ki ga je Stelè z vso ostrino formuliral šele po vojni. Hkrati je kajpak uveljavila načela, ki jih porabljamo na spomenikih, kadar samo »gostujemo«.

Spomeniško varstvo je bilo tako med obema vojnama postavljeno na življenjske, široke in trdne temelje.

Ni pa na tem mestu odveč, če spregovorimo tudi o nekaterih do neke mere problematičnih straneh dejavnosti v tej dobi. Mislim tu na konkretne izvedbe na posameznih spomenikih, na delež torej, ki so ga prispevali arhitekti. Obseg takih del je sicer skromen in se omejuje zlasti na obravnavo in »estetske« korekture nekaterih zunanjščin. Kaže, da je bil v tem pogledu vpliv Plečnikove šole včasih tudi negativen: namesto rekonstrukcij ali modernih dodatkov smo doživeli poskuse svojevrstnega histori-

ziranja, ki je slonelo na nezapisanem načelu, da je treba zdraviti arhitekture z umetnimi stilnimi, bolje rečeno, stiliziranimi elementi. Tako so novi portali posnemali Plečnikove profile, ljubezen do historičnih lokov je povzročila zmotno porabo na fasadi (Olupova hiša, Rekarjeva hiša, južna stavba rotovža). Ti elementi kajpak prav zato učinkujejo šolsko, pedantno in pusto, saj so umetne rože na pristni arhitekturi. Ali ni zanimivo, da občinstvo še danes meni, da so za reševanje starega prikladni zlasti arhitekti, ki »stilizirajo«? In vendar so iz takega pojmovanja porojeni posegi že pri rojstvu mrtvi in prisiljeni, saj so v nasprotju s starim »originalom« zrasli mimo našega časa. Na dlani je vendar potreba, naj bodo novi dodatki moderni (ne modernistični!), seveda pa jih je treba zasnovati s tistim poslušom, ki ga šola in življenje lahko samo izostrita, ne moreta pa ga ustvariti; kadar ne moremo rekonstruirati, je treba dodati novo, kvaliteto.

Komaj bi bilo treba omeniti te stvari, če ne bi posledic sem in tja čutili še danes. Še preveč pogosto imamo opravka z arhitekti, ki se lotevajo spomeniških nalog, pri katerih pa moramo ugotoviti premajhno kreativno silo in preslabo poznanje stare arhitekture, da bi njihovi posegi mogli obroditi sočen sad.

Po vojni se je spomeniška služba znašla v dinamičnem vretju mestne izgradnje, ki se je pogosto — razumljivo — kaj malo mogla meniti za zgodovinske vrednote. Zlasti v zadnjih desetih letih smo doživeli naglo nadaljevanje modernizacije mestnega središča, kar je terjalo ponoven pretres obsega spomeniške Ljubljane in pogojev, ki so potrebni za smotno varstvo značilnih črt in za regeneracijo tistih predelov, brez katerih

Dve značilni hiši na Trubarjevi cesti s sušilnimi odprtinami

bi bila spomeniška Ljubljana pojem z okrnjeno vsebino.

Iz teh okvirnih potreb in zavoljo časovnega odmika, ki nas loči od prvih korakov moderne Ljubljane, je nastala nova formulacija stare ali spomeniške Ljubljane. Pod tem pojmom danes ne razumemo več zgolj srednjeveškega, nekdanj obzidanega mesta, marveč tudi oba zrela dokumenta starejšega urbanizma, Trg revolucije in Marxov trg; od drugih sestavin poleg posameznih arhitektur sodita sem tudi še obe dobro ohranjeni stari predmestji, Krakovo in Šentpetter; od trgov, ki nedvomno ne kažejo zaključene in v celoti zrele podobe, še Prešernov trg.

Tudi v srednjeveškem mestu je bilo treba izpopolniti seznam vrednot v posameznostih. Zlasti je bila ta potreba pereča spričo dotrajanosti stavb in sistematičnih ukrepov, ki se jih je za ozdravljenje lotila ljudska oblast. Sklep ObLO Ljubljana-Center, da uvede finančne olajšave za vse spomeniške objekte, je rodil natančnejši pretres hiš in njihovih sestavin glede na zgodovinsko in estetsko pričevalnost; število spomeniških objektov v celoti ali posameznih delih stavb se je povečalo na okroglo tretjino vseh hiš. Iz vseh teh prizadevanj se je nazadnje rodila tudi posebna ustanova, ki skrbi za sistematično regeneracijo starega mesta, Zavod za ureditev stare Ljubljane.

Medtem ko je danes spoznanje o spomeniškem pomenu srednjeveškega mestnega jedra na splošno prodrlo, tako da je ta predel postal »domena« spomeniškega varstva, so stališča o drugih urbanističnih sestavinah še močno deljena. Sicer je bilo ob sestavljanju novega urbanističnega progra-

ma pred nekaj leti na te predele posebej opozorjeno, vendar praksa ne kaže izčrpnih mnenj. Mimo takih splošnih spoznanj tudi še ni uveljavljen vidik, da je treba varovati ne le posameznosti, marveč miljejsko vrednost posameznih predelov; to se posebej kaže tudi v finančnem režimu.

Zavoljo vseh teh momentov je bilo treba ponovno opozoriti na te vrednote. Zakaj usoda spomeniške Ljubljane je skoraj v celoti odvisna od razumevanja odgovornih oblastnih organov in urbanistov. Ti so dolžni, da se poglobijo v svoje delo tudi z »zgodovinskega« vidika: odkar je s pojmom domovine, humanizma in kulture nerazdružno povezano tudi varovanje in vzdrževanje vseh tistih členov v razvoju naselij in arhitekture, ki so organske stopinje do sodobnosti, se spoznanju in upoštevanju spomeniških vrednot pač ni mogoče brez škode upirati. Brez škode za pričevalnost in življenjsko polnost miljeja, v katerem smo zrasti in ki smo ga dolžni ohraniti zanamcem. Pri nas žal vse preveč govorimo o turizmu in znižujemo spomeniške vrednote na raven turističnih atrakcij, kakor da je naša zgodovina in naša kultura zanimiva samo za tujce, ne pa zlasti za nas. Po drugi strani se prav zato tudi omejujemo zlasti na srednjeveške elemente (podobno kakor baročna doba na antične), premalo pa vidimo tudi tiste bližnje stopnice, po katerih smo se povzpeli v današnji dan. In kar je isto: premalo upoštevamo izročilo v sodobnem urbanizmu, ki se, kakor kažejo nekateri ljubljanski primeri, kar nič ne ozira na neizpodbitne konstante mesta. Reči je treba, da bi bila vsakršna malomarnost v tem pogledu najmanj na mestu prav v Ljubljani, ki ni le rasla izredno logično in organsko, marveč je v njej vsaka pomembna gradbena faza zapustila vsaj en monumentalni urbanistični prostor, celotna zgodovina pa izoblikovala skladno podobo. To kajpak pomeni, da spomeniško varstvo ni in ne more biti stvar nekaterih zgodovinarjev in ljubiteljev, marveč je nujno ena temeljnih sestavin in kulturnega urbanizma.

Poleg tega ima Ljubljana veliko odgovornost pred drugimi slovenskimi mesti: po njej se zgledujejo naša manjša historična urbana naselja ter ima zato sleherni napačni korak dvakraten odmev.

OBSEG IN NEKATERA PEREČA VPRAŠANJA SPOMENISKE LJUBLJANE

Vsak od omenjenih urbanističnih predelov ima sicer svoje posebne probleme, ki zadevajo njegovo regeneracijo, izpopolnitev ali

Uršulinska cerkev kot dominantna Trga revolucije

vzdrževanje. Vsem pa je potreben jasno začrtan gradbeni, vzdrževalni ali regeneracijski režim. Zato poskusimo na tem mestu na kratko označiti značilne črte vsakega posebej in na tej podlagi postaviti zahteve, ki bi jih moral upoštevati tak režim. Samo mimogrede naj pri tem opozorimo na nekatere osamljene spomeniške arhitekture zunaj sklenjenih predelov, na tiste, ki se zdijo v sedanjem trenutku ogrožene ali dobro obnavane.

SREDNJEVEŠKO MESTO

Po obsegu, zgodovinskem pomenu in urbanističnih kvalitetah je srednjeveško mesto gotovo najpomembnejši element spomeniške Ljubljane. Stisnjeno ob Grajski hrib s trdnjavo, zavarovano na drugi strani z Ljubljano, z Novim trgom (pristaniški predel), ki se naslanja na vzhodno črto rimske Emonne, pomeni s svojo dolgo magistralo in »pravilno«
zasnovanim Novim trgom odlično izrabljen naravni motiv. Tloris tega dela mesta in njegove mase so skoraj v celoti ohranjene take, kakršne nam je s svojimi korekturami srednjeveškega mesta zapustila baročna doba, ki je v vseh mestnih delih postavila nekaj močnejših akcentov, palač. Le glavni vhod v staro mestno jedro, Stritarjeva ulica, je po potresu doživel močnejše spremembe v grupaciji mas in širini uličnega prostora. Vodnikov trg je nadomestil plastiko bivše licealke (prej frančiškanskega samostana), ki je zapirala vhod v magistralo. Na Starem trgu in tudi na levem bregu reke se je namreč popotresna rekonstrukcija omejila v glavnem na novo postavitev podrhtev objektov v starih merah.

Zazidalni sistem srednjeveškega mesta je znan: prvotno so bile hiše, kakor kaže, po vrsti ločene od sosed z ozkimi uličicami, šele poznejša stoletja so to prvino zvečine zabrisala. Tak sistem je bil sicer posledica požarnovarnostnih ukrepov (vsaka hiša je imela svoj požarni zid), a je bil bistvena sestavina estetske podobe ulice: tudi v oblikah streh so se hiše izražale kot razmeroma samostojni deli, saj so bila na cestno stran obrnjena strešna čela. V enakomernem ritmu so se nizale hiše druga ob drugi ter tako sestavljale ogrlico ulične meje. Edini predel, ki je ob vseh spremembah še ohranil prvotnejšo podobo, je Gornji trg. Tu je skakljajoči ritem hiše izražen vrh tega še z zamiki stavb, ki se v vijugi vzpenjajo po klancu. Odkrivanje takih uličic v celoti, oziroma v prvotnem načinu je torej na mestu zlasti tu in še v tistih odsekih, kjer so ohranjene

prvotne širine hiš brez izrazite baročne podobe. Drugod je namreč baročna doba ne le iz praktičnih, marveč tudi iz estetskih razlogov spremenila ta sistem druge ob drugo nanizanih posameznosti: če je bil srednjeveški urbanistični prostor, da se tako izrazim, razmeroma nevtrarno telo, pomembnejša plastika stavb, ki so sestavljale njegovo mejo, je bilo v baroku prav narobe. Vsaka enota se je morala podrediti dominantni prostora, zato so njegove meje oblikovane kot sklenjena, le v plastični obdelavi različna stena, zato so strehe zravnane z ulico. V baroku, ki je normiral, kakor rečeno, višino prej normalno dvonadstropnih stavb na tri nadstropja, a te namere ni uspel do kraja izvesti, so nastale zato pri višjih stavbah v razmerju do nižjih sosed značilne stopnice požarnih zidov, ki potekajo vzporedno s strešinami. Ta nedokončana vrsta sicer enotno usmerjenih slemen in strešin je po svoje prav tako pričevalen dokument baročne dobe, ki je ne bi kazalo docela zabrisati. Toda potrebne korekture je tedaj smiselno izvesti kot nadaljevanje začete akcije. Spričo povedanega bi bilo nelogično prirezovati novejša previsoka stavba (nastale zaradi višjih proporcev etaž) ter tako osamosvajati prizadete objekte, marveč se usmeriti na dvig sosed.

Te ugotovitve o srednjeveškem zazidalnem sistemu in baročni preobleki že torej popolnoma jasno narekujejo nekatere elemente režima, ki bi ga bilo treba po zgledu predvojne dobe uzakoniti v srednjeveški

Frančiškanska cerkev je kot estetski zaključek Miklošičeve ceste nenadomestljiva arhitektura

Stara in nova razmerja ob izteku Titove ceste
na Trg revolucije

Ljubljani: narekujejo režim obravnavanja uličnega odseva parcelacije, vzdrževanje in izpopolnjevanje strešnih zaključkov. O kritju z bobrovci kajpak ni treba izgubljeni besed.

Ena novejših sestavin, ki zadevajo podobo ulice, je bila že med obema vojnama predmet ostre kritike (kar je razvidno tudi iz takratnega pravilnika): lesene izložbene vitrine, ki ponekod zakrivajo vse pritličje do venca in še čez, so posledica trgovske konjunktore in jih je neiznajdljivost opremljevalcev vzdrževala vse do danes. Sprejeto je bilo namreč načelo, naj bodo stavbe vidne do tal, naj se torej pri obnovitvenih delih ti dodatki odstranijo. Če je bilo to stališče na splošno sprejeto, ne moremo reči, da bi bili pogledi na napravo novih odprtín (zlasti izložbenih) enotni. Bili so predlogi (in ne samo predlogi), naj bi obravnavali pritličja povsem moderno, oblagali naj bi jih tudi s kamnom, razen če je mogoče rekonstruirati staro podobo. Praksa je ubrala malo drugačno pot. Projektanti so uvedli zlasti po analogijah določeno obliko odprtín, zaključenih z ločnim segmentom, kakršno je uveljavilo kasno XVIII. stol. in obdržal naslednji vek, a jih najdemo tudi sporadično že prej. Nedvomno gre torej za zelo razširjeno obliko. Zdaj vidimo te odprtine na vseh obnovljenih pritličjih. Sprehod Pod trančo nam odkrije dobre in slabe strani take rešitve. Nedvomno so nove predrtine korektnije od predvojnih, ker niso opremljene s »historičnimi«, stiliziranimi profili in drugič ometana stena zagotavlja enotnost ulične podobe. A ta enotnost se kaže tudi v ponavljanju in variiranju enega samega motiva. Kakor se ta perspektiva zdi zape-

ljiva, skriva v sebi nevarnost, da sproži nekritično nadaljevanje in s tem ustvari italijansko podobo magistrale, kakršne ni bilo v Ljubljani nikoli; zlasti velja to za podhode. Vsaj vernejša rekonstrukcija baročnih palač bi morala v tem sistemu zagotoviti pristnejšo podobo. Ali ne bi tudi kazalo preizkusiti moderne odprtine (brez lokov), zlasti pri stavbah, ki sicer ne pomenijo posebnih vrednot? Ta pomislek se zbuja sam ob sebi, če opazujemo malce ne- logično rabo modernih polnil (aluminij) v historičnih ali po njih povzetih odprtinah. Obnova ulične podobe se v imenu miljejskega varstva (restavracija je v popolnosti nedosegljiva) ne sme prevesiti v svoje nasprotje, da bi zabrisala razločke med pristnim starim, rekonstruiranim, poustvarjenim in na novo dodanim, saj jo mora voditi pri vsem kriterij resnice. Tu gre na videz za malenkosti, v resnici pa so to načelna vprašanja delikatne narave, o katerih bi kazalo — ne samo na ljubljanskih zgledih — spregovoriti posebej. Nedvomno pa je velika zasluga začetih del v Ljubljani prav v tem, da omogoča praktično, ne zgolj teoretično tehtanje vrednot in prijemov ter tako odpira v naši spomeniški praksi doslej komaj načeto poglavje.

Opozoriti je treba pri tem še na nekaj drugega, na kar bo treba skrbneje paziti; na toniranje zunanjščin. Iz vsega, kar je bilo rečeno o dejavnosti baročne dobe in o čemer se obiskovalec zlahka sam prepriča, je razvidno, da so prav baročne fasade odločilne za glavni odsek magistrale pod Gradom in prav tako na Novem trgu. Poglobiti bi se bilo tedaj treba v barvno skalo te dobe, in sicer v skalo vseh njenih razvojnih faz. Ob nekaterih dobrih rešitvah so se namreč zdaj primerile tudi take, ki jih je treba odkrito grajati. Tako imenovana Valvasorjeva hiša na primer se je iz kvalitetne poznobaročne palače z nepravilnim toniranjem spremenila v secesijski kič. — Tu je jedro problema: toniranje fasad ne more biti posledica improviziranih akcij, marveč mora temeljiti vsaj za glavne objekte na historični analizi (podatki zanje so skoraj povsod na fasadah samih, kjer je ohranjenih do pet barvnih plasti, torej sega dokumentacija prav do baročne dobe). Teorije o »slikarskih« obdelavah, ki so postale pri nas kdo ve zakaj moderne, nimajo s takim delom nobenega opravka; lahko pomagajo pri obdelavi prehodov in nians, ne morejo pa izbirati tonov, ki jih določa značaj arhitekture, kakor jo je razumel njen avtor. Še pred nekaj leti so ljudje majali z glavami,

če se je v starem mestu pojavila kaka druga barva mimo sive in rjavorumene. Zdaj je skoraj narobe: barvna skala se zelo svobodno komponira, uspele barvne kombinacije pa se včasih prav nekritično prenašajo z ene arhitekture na drugo. Morda se komu zdi, da je razpravljanje o tem vprašanju drobnjakarstvo, vendar se moramo zavedati, da s toniranjem spričujemo svoje razumevanje arhitekture prav tako kakor z drugimi posegi na njej, da je torej barva bistvena sestavina spomeniške prezentacije.

Dosedanje delo je utrdilo še dvojje drugih sestavin, ki bistveno sodelujeta v podobi ulice: ureditev cestišč in razsvetljave. Za glavno magistralo in za vse tiste ozke ulice, kjer je to prometno mogoče izvesti, je bilo uveljavljeno načelo historičnih profilov: površina se tlakuje kot enotna ploskev (z muldami). S tako obdelavo bo zaživela stara ulica brez novih meja, ki jih ustvarjajo hodniki, zlasti neustrezni v ožinah. O razsvetljavi: razumljivo je, da pomeni postopno odstranjevanje snopov žic, ki prepredajo fasade in ulico, veliko pridobitev. Posrečena je tudi projektirana naslonitev na historične zglede v načinu nove osvetljave. Prvi za trdno izpričani dokumenti javne razsvetljave potekajo iz dobe plina. Ohranili so se v obliki konzolnih nastavkov za svetila ob portalih, kjer so izpolnjevali svojo temeljno nalogo, osvetliti glavni vhod, obenem pa je taka namestitev luči poudarjala najpomembnejše plastične sestavine. Taka bo tudi v prihodnje osvetlitev tega predela, seveda z modernimi svetili. Odkar je postala trgovska reklama nepogrešljiva sestavina mestne ulice tudi ponoči, je aktualna kajpak tudi razsvetljava ulice z izložbami; le glavni objekti bodo dobili še dopolnilno, zlasti slavnostno luč z dodatnimi reflektorji.

To so v glavnem značilnosti in zahteve, ki zadevajo podobo ulice. Obiskovalec starega mesta, kjer so bili taki posegi že opravljeni, se bo zlahka prepričal, da počasi napreduje tudi izdelava nove drobne opreme (reklamnih izveskov v prvi vrsti), ki pripeva k požitvi zdaj nekam opustele ulice.

In notranjščine? Razmeroma lahko je urejevati ulico, medtem ko je ozdravljenje in spomeniška prezentacija notranjščin bolj zapletena, dolgotrajna in nič manj občutljiva. Zakaj temeljna lastnost ljubljanskih hiš je prav v tem, da skoraj ne poznamo enotno zasnovanih sestavov. Srednjeveška osnova in barokizacija nastopata največkrat družno, čeprav je starejša doba kajpak »skrita«. Poleg tega se zlasti v pritličjih pojavljajo skoraj redno novejšje konstrukcije.

Historični del »Ajdovščine«

Če k temu prištejemo številne prizidke, zlasti v notranjosti parcel, prenaseljenost, ki je pritegnila v redno stanovanjsko rabo arkadne hodnike in gospodarska poslopja — in vrsta higienskih pomanjkljivosti v zvezi z gostoto, potem ni slika prav nič razveseljiva. Pomembno je pri tem, da se je ustalil obnovitveni program, ki predvideva razredčitev prebivalstva, prodiranje do prvotnejših zasnov in konstrukcij ter delno spremembo funkcije posameznih objektov. Ker se tehnika nove uporabe očitno nagiba v korist podjetij, zavodov, zlasti torej pisarniških in podobnih prostorov, se kaže potreba, da se določi tisti ožji »železni« repertoar notranjščin, ki bi jih kazalo ustrezno opremiti in eventualno omogočiti javen dostop. Ne bi se smelo več zgoditi, da se razdirajo še pristno (celo baročno) opremljeni saloni, saj so taki spomeniki nenavadno redki ne le v Ljubljani, temveč v slovenskem merilu.

Odveč je pripomniti, da bodo regeneracije notranjščin odlična priložnost za izpopolnitev dokumentacije o razvojnih fazah posameznih stavb. Zakaj na dlani je, da sedanje stanje le redko omogoča popoln ali vsaj zadovoljiv pregled zgodovinskega razvoja hiš; o tem bo pač treba voditi nadvse skrbno evidenco.

Eno od okvirnih vprašanj, ki jih bo morala reševati sleherna širša regeneracija, — prve pobude so že tu — je odnos do ohranjenih dokumentov zgodovinske parcelacije in gradbene izrabe parcel. Mislim tu na že omenjene uličice med hišami, na mejne zidove in na objekte v globini parcel. Študij nekaterih hišnih skupin je rodil misel, da bi morda kazalo obravnavati zdaj z zidovi ločena dvorišča kot enotne prostore, s čimer bi mogli doseči izboljšanje osvetljave in zračenja in pridobiti tudi za širšo javno porabo primerne prostore. Tu se odpira

mikavna perspektiva, čeprav ne bi kazalo radikalno odpraviti te dokumente. Dalje mislim na objekte v globini parcele, o katerih nekateri mislijo, da so v celoti mlajši dodatki, nastali zgolj iz konjunktturnih nagibov. Preiskava teh sestavin pa pokaže, da so zlasti v teh delih res postavljali vrsto novejših prizidkov, da pa so jedra začetnih stavb stara in so rabila za gospodarske namene. Zato bi bilo tudi radikalno čiščenje takih sestavin nelogično; zlasti tam, kjer arkadni (ali konzolni) hodniki vežejo te dele z obcestnimi v organske celote.

Če torej na kratko povzamemo: za uvedbo regeneracijskega režima bi bilo treba upoštevati tale načela. Ohraniti in vzdrževati prostorske in plastične vrednote s cestno mrežo in parcelacijo, obdržati višine stavb, kakor jih je normirala baročna doba, sistem strešin in kritja; obnova ulične podobe naj se izvaja po načelu, da pri estetsko dominantnih stavbah težimo za rekonstrukcijo, povsod pa za odstranitev nezidanih sestavin; barvna podoba se mora v glavnih odsekih nasloniti zlasti na baročno skalo. Čiščenje notranjščin se izvaja po načelu, da je treba prodirati do prvotnejših, vsaj v odsekih stilno enotnejših sestavin, s čimer se določajo okviri tudi za funkcionalne spremembe ali izboljšave.

KLASICISTIČNA LJUBLJANA:
TRG REVOLUCIJE (KONGRESNI TRG)

Trg revolucije, čigar južno prostorsko jedro je v zarodku nastalo že v baroku, je bil

Palača »Gradis« (»Kozolec«) je uveljala novo višino

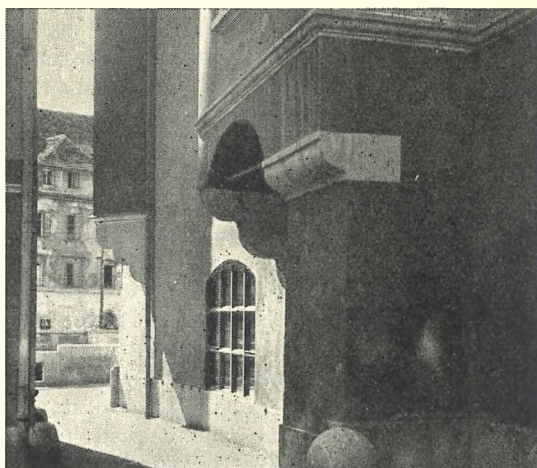
zasnovan kot celota v spomin na znani kongres »Svete zveze« 1821. V seznam spomeniških vrednot je bil sprejet formalno sicer šele po vojni, čeprav so njegove kvalitete že dolgo znane in priznane. Predvojni pravilnik je od posameznosti na trgu upošteval zgolj uršulinsko cerkev kot dominantno arhitekturo, a očitno je, da po zgodovinski in stavbnozgodovinski plati zaslužijo pozornost tudi druge stavbe (hiša Slovenske Matice, Filharmonija, Univerza, zlasti pa Kazina); z njimi smo izpopolnili seznam spomeniških arhitektur. A izredno pomembna in kvalitetna je zasnova celote. Kazina predstavlja idealno mero prostorne meje. Tudi ni brez pomena, da so razen dveh vse zunanjščine stavb iz XIX. stoletja, kar s tipično zasnovo parka vred označuje trg tudi s te strani za značilen spomenik dobe.

Znano je sicer, da podoba trga ni dokončna. Tako je očitno, da bo treba o priliki korigirati višino dveh stavb pred Wolfovo ulico, zapolniti ali oblikovati vrzel ob kazinskem poslopju (kar je deloma odvisno od ureditve pasaže med Titovo cesto in Wolfovo ulico). Tudi ne bi bila huda nesreča, če bi se kdaj posrečilo izboljšati kako naddrobnost, zlasti na južni stranici. Temeljno pomembno pa je, obdržati višine, nad katerimi za pogled od starega mesta dominira uršulinska fasada, v nasprotni smeri pa silhueta srednjeveškega mesta z Gradom, — pogled, ki je za Ljubljano klasičen. Saj ni nobeno novo spoznanje, da Trg revolucije s sedanjimi višinami stoji in pade.

A tu smo že pri viru nevarnosti, ki jo je sprožila nova zazidava izteka Titove ceste na trg. Ne mislim tu toliko na tendenco, da se utegne uveljaviti tudi na trgu nova širina te ceste in ne bi smela oškodovati nobenega objekta v tem predelu, saj bi njeno nadaljevanje uničilo efekt uršulink (o čemer so že razpravljali po potresu). V mislih imam danes še dobro viden dokument sprememb v višinah. Do zidave novega bloka za Koslerjevo hišo je bil ta zgodovinski del magistrale, kakor jo je dobro analiziral Ravnikar, enakovreden, da, celo podrejen masam na trgu. Zdaj je prav narobe: nova stavba je potisnila trg v nezavidljivo odvisnost. Ta ni le direktna, marveč obeta sprožiti še nove spremembe: zdaj je že slišati glasove, da bi bilo treba Kazino nadzidati vsaj za eno nadstropje. In potem? Kazina je vendar normativ trga, razen tega sama zase vredna, da jo vzdržujemo v sedanjih pristnih oblikih. In da se povrnemo na tolikokrat premlevano vprašanje Koslerjeve hiše: kot urba-

Stopničasti prehod z ulice Moše Pijade na Miklošičevo cesto
— dobra rešitev

Rekonstrukcija pomola na Olupovi hiši Pod Trančo

nistični motiv je bila ne glede na svojo izredno umetniško ceno čuvar zgodovinskega prehoda na Trg revolucije.

Problematika trga je torej glede na varovanje njegovih prostorskih kvalitiet jasna.

POPOTRESNA LJUBLJANA:

MARKOV TRG (SLOVENSKI TRG) S SOSESCINO

Nič manj ni kritično stanje v reprezentativnem jedru popotresne Ljubljane. Trg pred sodno palačo s sosodnimi bloki, ki se raztezajo v Tavčarjevo, Dalmatinovo, Cigletovo ulico in na odsek Titove ceste na Ajdovščini, je prostorsko in po masah uglašeno področje. Mimo nekaterih modnih so tu zbrane stvaritve pomembnih modernih arhitektov. Videli smo, da harmonija ni nastala naključno, marveč je bila rezultat projektiranega sožitja z masami starejšega mesta. Kar se je zdelo Fabianiju in takratnemu mestnemu svetu samo ob sebi umevno, se zdi danes nekaterim očitno odveč. Brez zadostnega opravičila je bila zlasti s »kozolcem« prekoračena dopustna višina, ki neugodno učinkuje kot nesorazmerna stopnica že za pogled iz Ajdovščine, hudo pa kvarji tradicionalno, zmerom spoštovano silhueto mestnega jedra za poglede proti Gradu. Nameravani nebotičnik pa bo storil kajpak nepopravljivo zlo. Že sedanji nebotičnik je bil zgrešen korak, ker kvarji čistost mestne zasnove, brez potrebe zabrisuje dominantno gradu na zelenem griču in zastavlja poglede nanj s klasičnih razgledišč Šišenskega hriba oz. njegovega podnožja. S takimi posegi postajajo razen tega mase ustaljene zazidave v tem predelu pritlikave. Zakaj ni bilo mogoče preprosto obdržati

višino ožjega centra, ki se zaključuje z lepo palačo Zadružne zveze? Če nam je kaj do ohranitve mestne »fasade«, ki jo krona Grad, potem je treba na tem kraju uvesti strogo urbanistično disciplino, ki bi se morala ozirati na nedvomne konstante. Nekateri tudi tu menijo, da bo mogoče stvar »rešiti« z nadzidavami. Vsak, ki doživlja urbanistične prostore, ve, da gredo s takimi rešitvami kvalitete, mere prostora, v izgubo; silhuete pa kajpak na ta način ni mogoče prav nič popraviti. Vrh tega so taki posegi, kakor dobro kaže sodna palača (mimo tega kvalitetno nadzidana) nečisti.

Režim? Zagotoviti korektno uveljavljanje mas popotresne dobe, ki se kažejo zlasti na Ajdovščini, na njeni severni in vzhodni stranici in na trgu pred sodnico; ne dopustiti, da bi v tem odseku zrasle stavbe, ki bi kvarile občutljivo podobo mestne silhuete. Nebotičniki se lahko postavljajo zunaj centra, če brez njih ne moremo prebiti.

Kakor vidimo, gre tu za tisto temeljno vprašanje, ki je bilo že enkrat zastavljeno in ugodno rešeno po potresu. Za vprašanje, ali je podoba Ljubljane toliko trdna v naši kulturni zavesti, da jo varujemo in izpopolnjujemo — ali pa smo jo pripravljeni zabrisati in s tem črtati iz seznama kulturnih vrednot. Zdaj samo presodimo: v Parizu niso celo Corbusieru pustili niti na periferiji postavljati visokih objektov, a Pariz je mesto, ki bi to preneslo vsekakor prej kakor Ljubljana. Če se je podredil Corbusier, zakaj se ne bi še ljubljanski urbanisti? Sicer pa imamo v Ljubljani prav odličen primer, kam sodijo in kako se postavljajo stolpnice: posajene med Gradom in Golovcem so lep motiv; mesto dobro dopolnjuje v novo smer.

PREDMESTJI: KRAKOVO IN SENTPETER

Če so pomenile doslej obravnavane enote zrele urbanistične rešitve mestnega tipa, potem Ljubljana premore tudi dve predmestji, ki vsako po svoje zaslužita pozornost.

Krakovo je naselbina v območju bivše križevniške komende in pozidana po vaškem sistemu ob notranjih cestah, medtem ko se proti robu naselja širijo zelenjadne gredice. Ni mogoče prezreti likovnih kvalitete tega predmestja; zato je le vprašanje, ali je Ljubljana danes sposobna prebaviti in ohraniti to vrednoto. Zdi se, da smemo navesti dve okoliščini, ki govorita v prid takega obravnavanja: Krakovo je zunaj strogega centra in je razmeroma majhen kompleks. Ima tudi še drug pomen za Ljubljano: zaradi nizke zazidave je od tod dobro viden Grad. Podobno velja, le še v večji meri, za znani Jakopičev vrt, ki je arheološki rezervat.

Sentpeter je razmeroma dobro ohranjeno predmestje, kjer je bila v starih časih nameščena industrija na vodni pogon. O tem pričajo še zanimive oblike streh z dolgimi sušilnimi odprtinami (za usnje oz. kože). Vendar so možnosti za ohranitev predmestja mnogo manjše kakor v Krakovem, zakaj perspektivna razširitev Trubarjeve ceste, podaljšek ulice Moše Pijade in razumljivi

projekti za ustrezno ureditev Ljubljaničnega nabrežja postavljajo pred obstoj predmestja velik vprašaj. Ali bi bilo mogoče ohraniti vsaj nekaj značilnih hiš, recimo hišo z arkadnim podhodom na severni strani ceste, nekaj tipičnih stavb z omenjenimi strehami? Te spomine bi bilo gotovo mogoče vključiti v pameten projekt.

NEDODELAN TRG: PREŠERNOV TRG

Trg je pravzaprav križišče cest in je tak značaj dobil z rekonstrukcijo vhoda v Stritarjevo ulico, z napravo Trimostja, ki je ustvarilo optično ploščad. Najpomembnejši objekt, frančiškanska cerkev, dominira na trgu, po njenih vrhnih vencih se ravna vse ostale stavbe. Problematična bo postala njegova jugozahodna stranica ob pričakovani razširitvi Wolfove ulice in morebitni novi zvezi trga z današnjo pasažo med Titovo cesto in Wolfovo ulico.

ELEMENTI PLECNIKOVE LJUBLJANE

Vsak pozna nabrežje Ljubljanice od Trnovskega pristana do »Špice«, pot od Florijanove cerkve mimo zasajenega Levstikovskega trga do Križank, od trnovskega mostu z urejeno Gradaščico do Križank in potem po Vegovi ulici do Trga revolucije. Gre za sijajno združitev zelene in zidane

arhitekture, za arhitekturo zelenja v terasah. Zakaj je treba sploh sprožiti to vprašanje? Zato, ker celo nekateri urbanisti jemljejo Vegovo ulico kot dve stavbni črti, ne vidijo urejenega prostora. Tako so mogli nastati programi, s katerimi bi bila ta edinstvena ulica okrnjena za zahodno stranico. Spoštljivo razumevanje se je na drugi strani pokazalo ob projektiranju nove cestne zveze preko Levstikovega trga na Karlovško cesto, pri čemer je nasad na trgu ostal. O režimu je komaj treba govoriti: gre samo za vzdrževanje.

O DVEH OSAMLJENIH SPOMENIKIH

Cekinov grad. Čeprav bi bilo idealno urediti pod gradom park v terasah, kakršen je ohranjen na starih mestnih načrtih, je naprava športnih prostorov zelo srečna rešitev. Eden od primerov, ki more veljati za vzorno obravnavo okolice spomenikov, saj se novi elementi docela podrejajo stavbi in celo stopnjujejo njeno dominantno lego.

Nerešeno vprašanje: *uršulinski kompleks.*

Nameravana preureditev vrta v trg, ki bo postal po svoji funkciji ne le ljubljansko, marveč osrednje slovensko reprezentančno središče, se lahko odlično združi z obstoječimi vrednotami: kompleks bivšega samostana, čigar novejši podaljšek je treba podreti, ostalo pa očistiti, je izredno kvali-

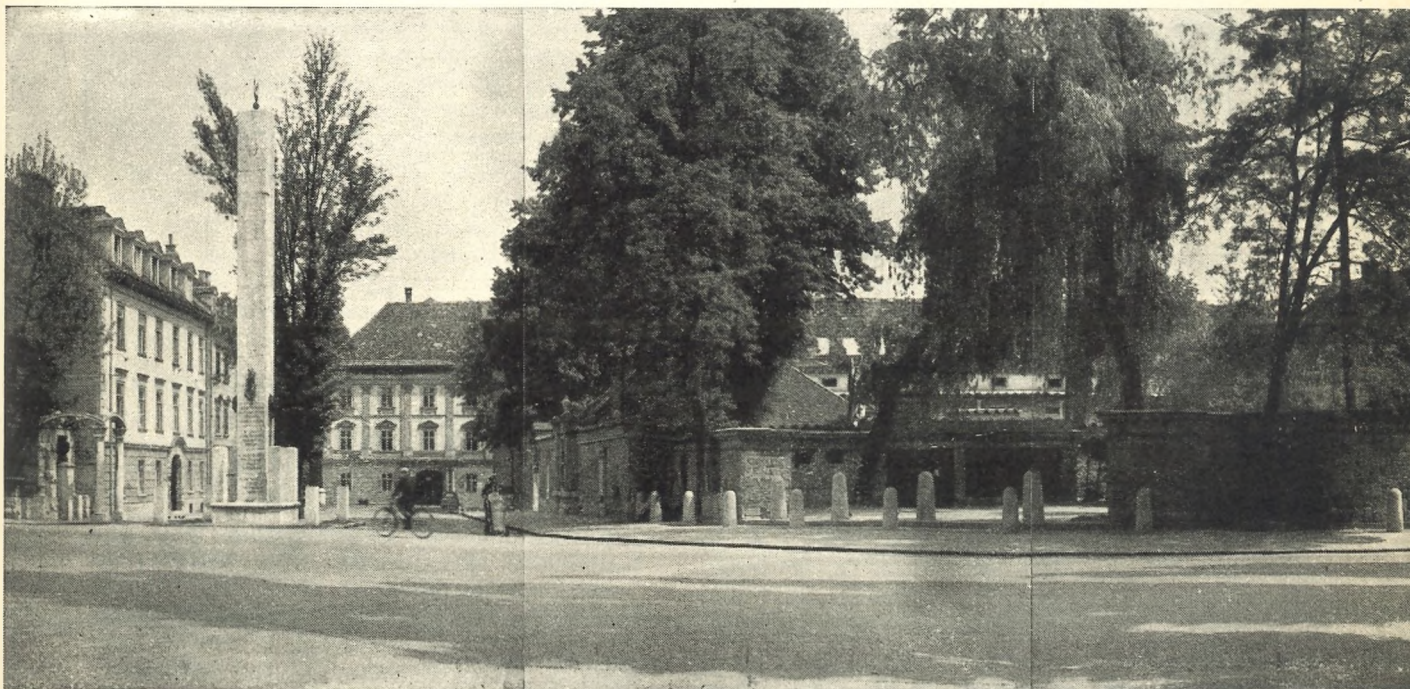
tetna grupacija mas, poleg semenišča, ki pa ima drugačno lego, najboljši primer težke, le z masami učinkujoče italijanske arhitekture v mestu. Projekt pa, ki bi se lotil te zasnove, je kajpak tudi spričo tega posebej zahtevna naloga.

Osamljenih arhitektur je seveda še več. A omenili smo samo dve, ki lahko dobro pokažeta način obravnave v takih kočljivih primerih. A vse to so navedeno, v primeri s temeljnimi vprašanji urejanja središča in magistrale podrejenega pomena.

SKLEP

Upam, da je iz teh vrstic vsaj približno razvidna problematika spomeniške Ljubljane, ki jo po povedanem moramo deliti v dvoje velikih nalog: ena je ureditev in regeneracija starih mestnih enot, zlasti srednjeveške Ljubljane in pomeni v današnjih pogojih že nekako »interno« vprašanje spomeniške službe; druga zadeva podoba celotnega mesta, ohranitev in smotrno izpopolnjevanje mestnih mas, novejših urbanističnih zasnov in »fasade«, silhuete celotnega ljubljanskega središča. Mislim, da je bilo mogoče vsaj v grobih obrisih pokazati na zgodovino obeh nalog in na uspehe teh prizadevanj. In če je bila dovolj poudarjena odgovornost urbanista za varovanje dominant Ljubljane, potem je namen dosežen.

Iz Plečnikove Ljubljane

Spomeniška Ljubljana

RAJNIK BOGOTAJ

MARJAN MUSIC

V Levstikovem klasičnem Popotovanju iz Litije do Čateža omenja Selšček »rajnika Bogotaja«. V spremni besedi in opombah Blaža Tomaževiča k izdaji Martina Krpana z Vrha in Popotovanja iz Litije do Čateža, ki je izšla v preteklem letu (1958) v zbirki Kondor pri Mladinski knjigi v Ljubljani, pogrešamo v tej zvezi pojasnila. Prav tako tudi v Slodnjakovih opombah k Frana Levstika Zbranemu delu iz leta 1931. Pač pa beremo med opombami na str. 494 IV. knji-

ge »Fran Levstik, Zbrano delo« (1954) v uredništvu našega slovstvenega zgodovinarja dr. A. Slodnjaka: »Najbrž Ignaz Wogatey, ki je bil okrog 1836 lastnik nekdanjega Valvasorjevega gradu Bogenšperk.«

Ker gre tu za pojasnjevanje takó pomembnega slovstvenega dela, kakršno je Levstikovo Popotovanje, in ker je omenjeni Bogotaj po svojem rodu vendarle povezan z našo kulturno zgodovino, je prav, da o njem in njegovem rodu kaj več izvemo.

Ignac Bogataj (po izvorni portretni tenji)

Marija Bogataj roj. Aubel (po izvorni portretni tenji)

Ignac Bogataj (Wagathej), lastnik Bogenšperka, je bil rojen 14. julija 1788. leta v gradu Zalog pri Moravčah in je umrl na Bogenšperku 4. maja 1852. leta. Pokopan je v Šmartnem pri Litiji; njegov grob je z nagrobnikom vred oskrbovan in je bila nedavno odstranjena kasnejša napisna plošča, nanašajoča se na neznanega pokojnika, ki je bil ob prekopu Bogatajevega groba položen tja k počitku. Nagrobnik v obliki kapelice je malo pomembno delo neoklasiistične usmeritve, značilne za 2. polovico XIX. stol; napisna plošča iz domačega črnega apnenca je močno preperela in je napis mogoče le še delno razbrati. Poleg Bogataja je v tem grobu pokopana tudi njegova žena Marija, ki mu je sledila v grob po dobrih treh mesecih (umrla 29. avgusta 1852. leta).

V rodbinskih zvezah z Ignacem Bogatajem so tri za slovensko kulturno zgodovino cmembe vredne osebnosti: Janez Matija Bogataj, advokat gospostva in mesta Škofje Loke, operoz Frančišek Krištof Bogataj in zet Ignaca Bogataja Franc Potočnik, Prešernov častilec in prijatelj.

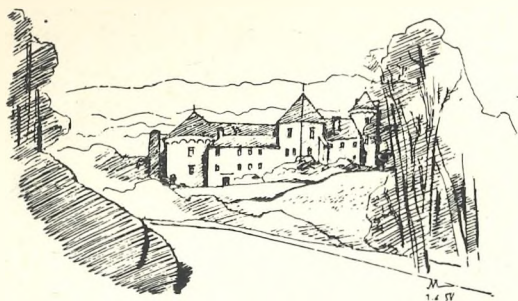
Rod Bogatajev izhaja po vsej verjetnosti iz Poljanske doline pri Škofji Loki; priimek je še danes tod zelo pogosten, srečavamo ga pa tudi množično v starejših urbarjih kot

Wagathej in Wagathe; doslej znani najstarejši zapis je iz Dolenčič (1500—1636) in iz Dobenega (1500—1581) v župniji Javorje.¹ Tu bi bilo po vsej verjetnosti tudi treba iskati poreklo naših Bogatajev.

Doslej najstarejši znani Bogataj, prednik prej omenjenih, je bil Matija Bogataj, ki je bil od leta 1660 do leta 1683 vodja mestne pisarne v Kranju in nekaj let istočasno tudi vodja deželnoknežjega sodišča.

Njegov sin Janez Matija Bogataj je bil 24 let zapriseženi preiskovalni advokat gospostva in mesta Škofje Loke. Nanj se nanaša pismo, ki mu ga je pisal v slovenščini Jakob Šubic leta 1690 in ga omenja dr. M. Rupel v Zgodovini slovenskega slovstva med slovenskimi rokopisi iz 2. pol. XVII. stol., v času, ko se je pričela slovenščina utrjevati tudi v javnem življenju.

Sin Janeza Matije Bogataja je bil Frančišek Krištof Bogataj (Wogathej, tudi Wagathej), odličen pravnik, ki je postal kot 25. po redu član Akademije Operozov s pridevkom Congruus. Rojen je bil leta 1684 v Škofji Loki, pravne vede je študiral v Padovi, kjer je leta 1708 tudi promoviral. Leta 1711² je postal vicedomski tajnik in leto prej, 1710, je pričel javno razlagati pravoslovje. Spisal je: »Codex officii Vicedom-

Pogled na Bogenšperk s ceste (po skici arh. Marijana Mušiča)

natus Nobilis et Mercenarii Excelsi Ducatus Carnioliae. Tractatus Historico-Politico-Juridicus», 1713, in »Observationes practicae selectiores Dicasteriorum Carnioliae«. Zaradi svojih zaslug je leta 1730 prejel skupno s svojim bratrancem Janezom Jurijem Bogatajem, stotnikom v Bribirju pri Novem, plemstvo. Iz utemeljitve, ki je podana v plemiški diplomi, dobimo vpogled v njegovo obvezno službeno delovanje: »Francišek Krištof Bogataj (Wagathej) se je ves posvetil znanosti in posebej juridičnemu študiju, in da bi tudi v praksi dobil potrebne skušnje, je bil po opravljenem doktoratu nekaj let preiskovalni advokat in advokat pri ogradnem sodišču, zatem pa mu je bila podeljena

leta 1712³ služba v deželno vicedomskem fiskalatu na Kranjskem, od leta 1719 dalje pa poleg advokatske katedre še služba adjunkta deželnega sekretarja. V tej 8-letni službi je poleg ostalih opravljal še kot aktuarij različne posle v zelo važnih komisijah.«

Janez Bogataj (Wogathej), lastnik posestva Nagličturn pri Ložu na Notranjskem (umrl l. 1818 ali 1819), po vsej verjetnosti sin akademika Fr. Kr. Bogataja, je 1. maja l. 1787 vzel v zakup za dobo šestih let, do 30. aprila 1793, gosposčino Zalog (Wartenburg) pri Moravčah. 27. aprila 1801. leta je kupil od Mihaela Skubeta Bogenšperk, ki ga je za njim podedoval njegov sin Ignac Bogataj leta 1819. Po njegovi smrti so ga leta 1853 Ignacijevi dediči prodali knezu Weriandu Windischgrätzu.

Ignac Bogataj se je 28. januarja 1822. leta oženil z Marijo Aubel iz graščine Zapuže (Schnekenbüchel) pri Mirni na Dolenjskem. Iz njunega zakona je bilo šestero otrok; zanimata dve hčeri, prvorojenka Marija Ivana, rojena 22. maja 1823. leta in najmlajša Ernestina. Marija se je poročila 23. septembra 1851. leta v kapeli na Bogenšperku s Francem Potočnikom iz Kroke, uglednim tehničnim strokovnjakom, ki je tedaj že drugič bival v Litiji in je leto prej postal prav

Ignac Bogataj (po risbi s svinčnikom iz leta 1793)

Grb Bogatajev iz plemiške diplome

tam župan in častni občan. Prvič je bil nameščen v Litiji leta 1839 kot navigacijski asistent. Bržčas se je že med svojim prvim bivanjem v Litiji (do leta 1845) pobliže seznanil z Bogataji. Potočnikov prispevek slovenski kulturni zgodovini še ni do kraja ocenjen; dragoceni so njegovi spomini za prešernoslovje, dragoceno pa je nedvomno tudi njegovo strokovno udejstvovanje, ki ga je opravljal z vnemo in širokim znanjem kot vodilni tehnični strokovnjak na Kranjskem, poln zamisli in pobud, ki so se zastavljale pri tedaj najvažnejših vprašanjih, pri osuševalnih delih Ljubljanskega barja in pri predlogih za nove železniške trase. Svoje tehniško udejstvovanje je še toliko bolj ukrepil, ko je po upokojitvi leta 1871 vse do leta 1888, do izselitve v Gorico, deloval kot pooblaščen civilni inženir v Ljubljani. Zanimivo bi bilo osvetliti njegovo delo, ki se nedvomno nanaša na široko področje nizke in visoke gradnje, vključujoče v tem času tudi arhitekturo. Zato ni izključeno, da je znaten njegov prispevek tudi v stavbni zgodovini Ljubljane.

Najmlajša hči Ignaca Bogataja Ernestina pa se je poročila z oskrbnikom kneza Windischgrätza Jurijem Klaričem (Clarici), ki je kasneje gospodaril na Langerjevi graščini Zalog pri Novem mestu. Pri njej se je hranil del rodbinskega arhiva Bogatajev. Klaričeve napredne gospodarske težnje in delavnost njegove žene Ernestine večkrat omenja Janez Trdina v svojih spisih in zapiskih.

V Bogatajih je predstavljen vznik in vzpon ter hkrati propad slovenskega rodu, ki se kljub skromni plemiški časti zaradi izrazitih humanističnih načel in tesni povezanosti z ljudstvom ne more vzporejati s tujerodno, oholo kranjsko aristokracijo; po velikih re-

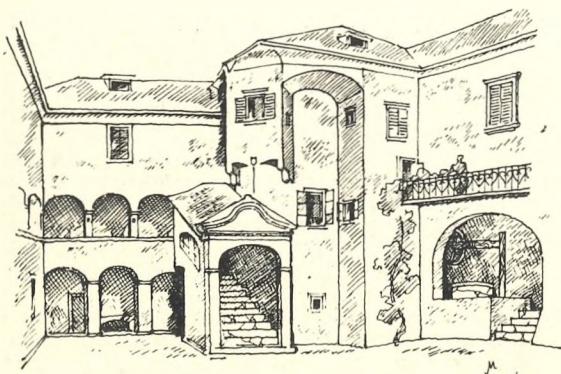
Grb akademika Fr. Kr. Bogataja iz Dizmove kronike

volucionarnih pretresih l. 1848 je gmotno propadel in se povsem vključil v meščansko sredino, ki se ji pravzaprav nikoli ni bil izneveril, marveč je obdržal njen značilni življenjski stil v najtesnejši povezavi z ljudstvom, sredi katerega je živel. Zato pa je tudi spomin na Bogataja pri domačinih okoli Bogenšperka še vedno živ in poln hvale.

Fran Levstik je Bogataje nedvomno poznal, saj je služboval kot domači učitelj v bližini njihove posesti Bogenšperka.

OPOMBE

1. Po podatkih, ki jih je ljubeznivo posredoval dr. Pavle Blaznik. — 2. V plemiški diplomu je v nasprotju z našimi viri navedeno leto 1712. — 3. Glej pod op. 2. — Viri: Rodbinski arhiv in ustno izročilo pišcevih prednikov. Plemiška diploma Frančiška Krištofa in Janeza Jurija Bogataja iz leta 1730. — Arhivalno gradivo, ki ga je vestno zbral in ljubeznivo posredoval Jože Starč iz Smartnega pri Litiji, za kar se mu tudi na tem mestu iskreno zahvalim. — Viktor Steska, Academia Operosorum, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, 1900, Letnik X, str. 54 in 80. — Fr. Kidrič in R. Andrejka, Sestavek o Francu Potočniku v SBL.

Dvoriščna arhitektura Bogenšperka
(po skici arh. Marijana Mušiča)

MUZEJSKE NOVICE

NASTANEK IN DELO KOVAŠKEGA MUZEJA V KROPI

Ne da bi mislili na muzej, so spravljali sodelavci Žebljarske zadruge, današnje Tovarne vijakov in žebļjev Plamen v Kropi, že po prvi svetovni vojni izdelke in dokumente, da ne omenjam poslovnega arhiva, ki ga je od ustanovitve podjetja l. 1894 vzorno shranjevalo z zgodovinskim čutom obdarjeno uradništvo z ravnateljem Franjem Solarjem na čelu. L. 1920 je s sodelovanjem mlajših moči nastala iz tega arhiva Oblakova zadruga kronika, katere prvi del z zgodovinskim uvodom je izšel isto leto v ljubljanskem Narodnem Gospodarju. Z nekaterimi okrajšavami in popravki pa je bila v celoti objavljena v Plamenovi Kroniki do leta 1940, ki je izšla leta 1941. Zavest o spomeniških vrednotah pa ni bila tako budna, da zadruga ne bi bila podrla leta 1919 plavža in frišarske peči v Zgornji fužini, ker je potrebovala kamen za gradnjo rak pri elektrarnici v Srednjem mlinu, ki so bile prej lesene. Porušili so tudi plavž Pod lipo v Kamni gorici. Podobno kot plavžem se je zgodilo prej in potlej tudi večini fužinskih shramb in vigenjcev, ki so bili manj trdne zgradbe.

Prvo zgodovino kranjskega železarstva je objavil Anton Koblar iz Železnikov v Letopisu Slovenske Matice l. 1892. V nemškem jeziku je izdal l. 1909 obsežno zgodovino železa na Kranjskem, Goriškem in v Istri Alfonz Müllner, prej kustos kranjskega deželnege muzeja, ki je odmeril Kropi in Kamni gorici celih 80 strani in ju omenja še na mnogih drugih mestih. Kot pripravo za to zgodovino je izdajal več let časopis Argo. Poročevalec za Kropro in z Adolfom pl. Kappusom tudi za Kamno gorico mu je bil zadnji ravnatelj Zgornje fužine Karel Pibrovč. Drobiž o našem železarstvu vsebujejo tudi publikacije dunajskega Zavoda za pospeševanje obrti. Leta 1909 je ta zavod priredil obrtno razstavo na Dunaju, s katere imamo v muzeju vzorčne table žebļjev.

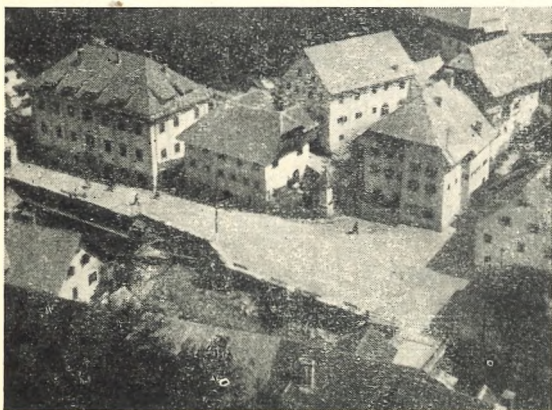
Poznanje zgodovinskih spisov in ljudskega izročila razodeva knjižica »Kropa in Kamna gorica«, ki jo je izdal l. 1924 v samozaložbi dr. Rudolf Andrejka kot »krajepisno-zgodovinski poizkus«. Knjižica vsebuje šest lesorezov Vladislava Benescha iz leta 1891, od katerih

ima štiri naš muzej. V Kropi in Kamni gorici je bilo razpečanih 100 izvodov. Kot narodopisni poizkus štejemo tudi nastop Kroparjev v ljubljanskem radiu 2. februarja 1929.

Med letom 1931 in 1934 je našla Žebljarska zadruga prav v zgodovini in izročilu neizčrpano pomoč, ko se je reševala iz splošne in posebne lastne gospodarske krize. Iz neznanja, samopašnosti in neednosti, ki jih je odkrivala zgodovina kot hčerke izkoriščevalskega kapitalizma, se je zadruga po imenu in namenu sicer že otimala, toda osveščanje naj bi bilo stvarno, trajno, temeljito in splošno. Temu namenu je hotel služiti kroparski Zadrugar, ki je izhajal leta 1933/34, 1934/35 in 1940/41. Pogledom nazaj, ki jih je priobčeval, so nerazdružno sledili krepki zamahi v prihodnost, o katerih beremo tudi v Plamenovi kroniki do okupacije. Pravilnost takega odnosa do zgodovine in izročila potrjuje zgled Jesenic in Raven, ki so si poiskale in iščejo v gospodarsko in strateško podobno kritični obrobni legi oporo tudi v zgodovinskem izročilu, ki ga mimo pouka v sodobnih vprašanjih posredujejo naraščajočemu kolektivu in svetu v svojih muzejih in glasilih.

Po osvoboditvi se delo pri zbiranju gradiva in preučevanju virov ni takoj nadaljevalo, pobude za ustanovitev muzeja pa so se jele kmalu oglašati. Dne 29. junija 1949 je začela delovati pod predsednikom ObLO Val. Petračem po večkratnih posvetih petčlanska komisija za ustanovitev muzeja, ki se je naslednje leto po pristopu treh članov iz Kamne gorice preimenovala v odbor Kovaškega muzeja v Kropi in Kamni gorici. V 12 sejah, največkrat s sodelovanjem pobudnikov iz Ljubljane: profesorja Sole za umetno obrt Crtomirja Zorca ali prof. ing. Cirila Rekarja, predstojnika metalurškega oddelka Visoke tehniške šole, ali prof. Franja Baša, načelnika v ministrstvu za znanost in kulturo, je odbor, v katerem so kmalu nehali sodelovati Kamnogoričani, poskrbel muzeju s pomočjo Plamenove uprave prostor v I. nadstr. znamenite fužinarske hiše, kjer je bila dotlej kovinarska šola. Iz finančnih razlogov se je imenoval muzej dalj časa Zbirni center Slovenskega tehniškega muzeja. Leta 1951 je minister za znanost in kulturo LRS potrdil muzejski odbor, v katerem je imel zbiranje in varstvo gradiva na skrbi Joža Brtoncelj.

Ko je prof. Baš uredil zbirke za razstavo, je 29. junija 1952 minister za znanost in kulturo Boris Zihnerl odprl muzej vpricho več kot 50 zastopnikov znanstvenih in kulturnih ustanov ter tiska, katerim so se pridružili številni drugi gostje, rojaki od zunaj in množica domačinov. Slavnostni govor je imel prof. ing. Ciril Rekar. Minister je tudi odkril spominski plošči slikarjema Janezu Potočniku in Petru Zmitku na njunih rojstnih hišah, pri katerih je govoril akademik dr. France Stele. Popoldne je bila veselica v Tomanovem parku v Kamni gorici, združena z ogledom zbirke muzealij v občinski hiši in vigenjcev na Polju, kjer so Kamnogoričani pokazali, kako so nekdanj kovali kladevca s samopihom. Pred vigenjci je recitiral Jože Solar Žebljarsko, ki je nastala v Kamni gorici v Kappusovi utici. Tudi v Kropi je dopoldne delal ves vigenjc Vice, gostje pa so poskusili kovaške jedi, skuhane na ješi.

Fužinarske hiše v Kropi. Levo hiša, kjer je muzej, desno od znamenja hiša Karla Pibrovca (Foto B. G. 1959)

Pravi ljudski praznik je poživiljalo petje mešana zbor na predvečer in dopoldne ter deklet popoldne.

Odpriju muzeja je sledila 23. maja 1953 soglasno sprejeta resolucija 60 obiskovalcev Ljudske univerze o potrebi spomeniškega zavarovanja Krope. Odločba o tem je izšla v Uradnem listu LRS 24. dec. 1953.

Teden dni po resoluciji so zadeli v Dnu pri izkopu jamniške ceste na teme slovenske peči, ki jo je dal odkopati in ji je preskrbel varovalno stavbo Tehniški muzej Slovenije pod nadzorstvom ravnatelja prof. Baša. Odprije peči je bilo 3. oktobra 1954 ob številni udeležbi znanstvenega in muzealnega sveta. Pomen najdbe in delo z njo so opisali v krajših govorih metalurg prof. ing. Rekar, ravnatelj TMS prof. Baš, priznanje izvršenemu delu je izrekel zastopnik OLO, veselje domačinov pa član muzejskega odbora Jože Šolar; predsednik občine Kropa Ludvik Šmitek pa je sprejel spomenik prvotnega železarstva v varstvo.

Leta 1954 je muzej prevzel in uredil celotni arhiv Plamena od leta 1894 do 1947.

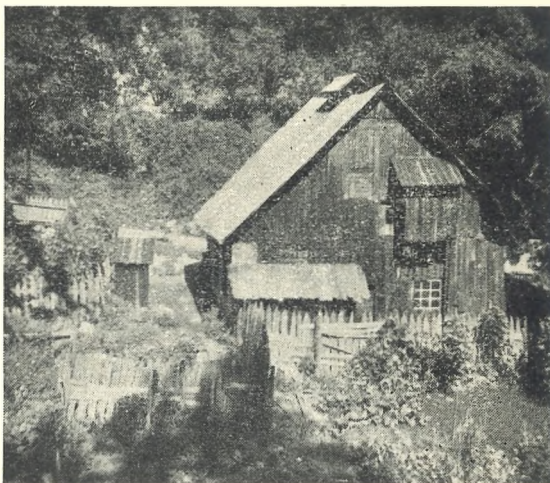
Oktober 1955 je priredil muzej po nalogu Plamena za njegovo 60-letnico v Sindikalnem domu razstavo »Zebelj in vijak« s ponazoritvijo razvoja teh izdelkov od prazgodovine dalje in jih je tako iztrgal iz nepoznanosti in vsakdanjosti. Razstavo je pojasnjevala tudi tiskana beseda. Vsebina in oblika ponazoritve je zelo ugajala, o čemer priča bogat obisk 5000 oseb, kar je sedemkratno število prebivalstva občine Krove. Med številnimi strokovnjaki in nekaterimi tujci je bil g. Forlati, vrhovni arhitekt Markove cerkve v Benetkah; ta je izrazil začudenje in priznanje muzejski zavzetosti in spoštovanju preteklosti, ki ju je našel v Kropi.

Poleti 1955 sta začela člana muzejskega odbora ing. Janez Šmitek in Filip Legat s podporo TMS raziskovati jame na zahodnem robu kropskega amfiteatra. Našla sta nekaj jamske opreme, izmerila jame in naredila opise k risbam, ki jih je izdelal ing. Šmitek. Dobili smo vpogled v notranjost štirih naravnih jam, ki smo ga pogrešali, in smo bolje spoznali delo starih rudarjev.

Ekipa Kovaškega muzeja je takrat pregledovala pod vodstvom prof. Baša nahajališča rudnih jam, rudnih luž (perišč) in oglarsko-rudnih poti v jamniški Jelovici ter je zapisovala izročilo in osebne podatke o oglarjih in rudarjih na Jamniku in v Lajšah. Zapisovanje se je izvedlo tudi v Dražgošah in na Železniški Češnjici, tukaj še z vključitvijo sodarstva in pletenja rudnih košev. Zaradi pomanjkanja sredstev se je naslednja leta raziskovanje močno omejilo in se tudi drugo muzejsko delo ni povoljno razvijalo.

O zgodovini hiše v Kropi je pisal prof. Baš v Kosovem zborniku za l. 1952/53; TMS je izdal med svojimi vodniki leta 1954 Baš-Rekarjevo Slovensko peč in l. 1956 Gašperšičev Vigenjc; v Loških razgledih je izšel l. 1957 istega članek o srednjeveških loških žeblih in žebjarjih, letos pa izide ravno tam Oglarstvo na Jelovici in v ljubljanski Kroniki oris gorenjskega železarstva v XIV. in XV. stoletju.

Kratki Badjurov film Kroparski kovači je stekel pri Triglav-filmu leta 1954. Plamen je odkupil kopijo, ki jo večkrat predvaja zlasti mlajšim obiskovalcem. Črnobelim diapozitivom iz zgodovine Krove in Kamne gorice iz l. 1936, ki smo jih nekajkrat pokazali doma, v Ljub-

Vigenjc »Vice« v Kropi (Foto H. Kralj 1955)

ljani in na Jesenicah, se morebiti letos pridruži barvni diapozitivi z novo snovjo.

Obisk muzeja in spomeniških objektov, med katerimi moremo včasih pokazati tudi ognjišča gospodinj, enosobna bivališča in podstrešne spalne kamre kovačev v Ažmanovi hiši — v Lodnu, raste iz leta v leto in bo letos morebiti presegel število 6000 oseb, pri čemer se kosajo za prvo mesto inozemski turisti in šole. Med temi si ogledajo Kropo, pri povratku večkrat tudi Kamno gorico zlasti višji razredi osemletk. Med tujci se vpiše v delovno knjigo vsako leto nekaj strokovnjakov metalurgov iz raznih držav, katere zanima pri nas vse, kar je z železarstvom v zvezi, posebno pa slovenska peč. Letos uvajamo vstopnino, ki nam bo pomagala vzdrževati objekte.

Zaradi specialnosti in majhnosti muzejskega ozemlja in tudi zaradi pomanjkanja sredstev se arhivalije in muzealije množe le po malem. V preomejenem prostoru jih tudi ne moremo primerno in pregledno spravljati, kaj šele razstavljati. Tudi zbirka gradiva iz narodnoosvobodilnih bojev, ki jo hrani Zveza borcev, nima prostora.

Bližnje naloge bi bile: vključitev Kamne gorice, kjer bo okrajno spomeniško varstvo odkupilo vigenjca na Polju; pridobitev pritličja hiše, v kateri je muzej, za arhiv in upravo, da bi celo prvo nadstropje uporabili za razstavo zbirk; pridobitev soustanoviteljev; tovarne Plamen in Umetnokovaške delavnice v Kropi ter Okovja v Kamni gorici, da bi ti nasledniki nekdanjih fužinarjev in kovačev sodelovali v družbeni muzejski upravi in da bi s prevzemom določenega dela letne dotacije pomagali občini Radovljici vzdrževati muzej. Pereče je končno še izboljšanje vodniške službe.

Kovaški muzej je po svojem nastanku prava ljudska ustanova; po svoji znanstveni in kulturni nalogi pa tudi sme pričakovati toliko pomoči, da bo mogel delati, to je ponazarjati nekdanjo in sedanjo delavnost podjetij in s tem posredovati posameznikom in skupnostim umske in moralne vrednote in celo vračati pare.

Spričo dejstva, da so pri nas muzeji tehniških dosežkov skoraj redkost, moramo za njihov obstoj in napredek toliko bolj skrbeti!

Jože Gašperšič

ZGODOVINSKO BRANJE

Goriški zbornik 1947—1957. Nova Gorica, v septembru 1957. Izdal in založil okrajni svet »Svoboda« in prosvetnih društev Gorica.

Številnim krajevnogodovinskim publikacijam se je zdaj priključil še »Goriški zbornik«. Izšel je v Novi Gorici proti koncu leta 1958, čeprav nosi letnico 1957. Namen mu je, da v zvezi s proslavami desete obletnice priključitve Slovenskega Primorja k Jugoslaviji prikaže z vrsto drobnih podob življenje na Goriškem v preteklosti in danes. Njegova vsebina je razdeljena v tri dele.

V prvem delu z naslovom »Goriška zemlja in ljudje« sodeluje univ. prof. dr. Milko Kos s člankom »Na Lijaku in Okroglici pred pet sto leti«. Poljudno pisani članek temelji na podatkih, objavljenih v III. delu »Urbarev Slovenskega Primorja« in na listinah, nanašajočih se na to ozemlje. Lino Legiša razpravlja o deležu Goriške v slovenski literaturi. Razprava je kratka, zato nam ne nudi izčrpnih slik o ne-skromnem deležu goriških ljudi k te vrste kulturi. J. Humarjev članek »Goriški Slovenci v letu 1848« je sestavljen predvsem po časopisnih podatkih, zato seveda ni »popoln«. Umetnostnogodovinsko sliko Goriške podaja dr. E. Cevc, France Bevk opiše založniško dejavnost pod fašizmom, Jože Petejan pa obuja spomine na socialistično gibanje pred prvo svetovno vojno.

Drugi del »V boju za svobodo in združitev« prinaša spomine znanih goriških političnih osebnosti na osvobodilno borbo. Milo Vižintin piše o pričetkih partizanskega gibanja in nakaže nekaj novih še neraziskanih problemov iz narodnoosvobodilne borbe na Primorskem. Julij Beltram govori o prvi pokrajinski partijski konferenci na Primorskem 1. 1942, Tomo Brejc pa o borcu Jožetu Lemutu-Saši. Delo partizanskih kurirjev nam približa Franc Skok. Zanimiva je V. Smolejeva razprava o pesmih borcev XXXI. divizije, enako tudi spomini dr. Pavle Jerina-Lahove na partizansko bolnico Pavla. O majskih in junijskih dnevih 1945 v Gorici piše Jože Štrukelj, Franc Kurinčič pa o izseljencih v Argentini in o njihovem delu za priključitev Primorske k Jugoslaviji.

V tretjem delu »Prvo desetletje v domovini« ki je najboljše, je obravnavano gospodarsko, kulturno in zdravstveno delo v času med leti 1947 in 1957.

Zbornik je vsekakor lep spomenik za deseto obletnico priključitve Primorja k matični deželi. Zeleti je, da bi ob istočasni zadovoljivi ureditvi arhivskega vprašanja izšli še nadaljnji zvezki.

Branko Marušič

Rudolf Klinec, Marija v zgodovini Goriške. Izdala goriška Mohorjeva družba v Gorici 1955.

Delo zajema cerkveno zgodovino Goriške vse od začetkov krščanstva v Ogleju pa do današnjih dni. Spričo mnogih slinih del iz prejšnjih časov bi upravičeno pričakovali novih spoznanj, toda v bistvu je to le ponavljanje že znanih zgodb.

Branko Marušič

130 let Blasnikove tiskarne. Ljubljana, v maju 1959. Izdala sindikalna podružnica Blasnikove tiskarne.

Ko sem vzel v roke in prebral okusno opremljeno in tiskano knjižico, ki obsega dobrih 50 strani besedila, sem bil prav prijetno presenečen. Namesto pleonazmov sem našel v njej lepo in dobro opisan razvoj ljubljanskih tiskarn in tiskov od protestanta Mandelca dalje (pisec je Janez Logar!) s posebnim naglasom — razumljivo — na Blaznikovi tiskarni in njegovih proizvodih. S tem je postala knjižica prav koristen priročnik, ki ga bo potreboval marsikateri javni delavec. Nič manj stvarna in potrebna nista sestavka I. Ovsenikov o ilegalnem delu tiskarne v okupacijski dobi in J. Brolihov za čas od osvoboditve dalje.

Moti me to, da piše Logar pravilno Blaznik, Blaznikova tiskarna, ostala dva pisca pa Blasnikova tiskarna; tudi naslov in dve izmed treh diplom na str. 49, končno pa tudi kolofon, pišejo po starem načinu Blasnik. Seveda bi se dalo sliko delovanja starejših ljubljanskih tiskarn spopolniti z novimi drobnimi arhivalnimi raziskavami, ki pa menda ne bi mogle bistveno spremeniti opisanega splošnega razvoja. Končno naj pripomnim, da jamči nizka naklada 650 izvodov, da bo knjižica kmalu pošla in da je zato marsikateri koristnik ne bo dobil, čeprav bi jo potreboval.

Jože Sorn

Idrijski razgledi, I. IV., št. 1, 1959. Mestni muzej v Idriji objavlja v sedanjih Razgledih spomine učiteljice Poldke Kos na poprevratna leta, Roman Savnik obdeluje hidrografske in kraške razmere v širši logaški okolici, Sergije Keser pa obdeluje rast in gibanje prebivalstva Idrije v dobi 1854—1953. V poglavju »Borci pripovedujejo« je objavil Ivan Winkler spomine na prve dni narodnoosvobodilne borbe na Idrijskem.

Jože Sorn

Spomeniško Pomurje. Zbirka predavanj slovenskih konservatorjev in muzealcev na posvetovanju od 27. do 30. septembra 1956 v Murski Soboti. Tiskala Pomurska tiskarna v Murski Soboti. Izdala Obmurska založba v Murski Soboti.

Vrsta predavanj, ki so jih imeli Franjo Baš, Franc Zadravec, Stanko Pahič, France Stelč, Angela Piskernik in drugi ugledni predavatelji, je tu natisnjena in dana širši javnosti, da se seznanijo s problematiko Pomurja, s potekom narodnoosvobodilne borbe, prirodnimi znamenitostmi, starejšo pomursko književnostjo itd.

Jože Sorn

Popravek: V Kroniki 1958, letnik VI, št. 3, čitaj na strani 128, stolpec 2, vrstica 20 spodaj, namesto »Svet dvanajstih modrih za sol« pravilno »Svet dvajsetih modrih za sol«.

Uredništvo

